

KÖZLEMÉNYEK

Bartholomaeus Fontius. (Újabb adalékok magyarországi kapcsolataihoz és Poétikája.)* Fontiusról az első nagyobb monográfiát C. Marchesi írta századunk elején.¹ Ezt részletesen ismertette nálunk Hegedűs István tanulmány keretében 1902-ben.² Juhász László az 1930-as években sorozatában kiadta leveleit és költeményeit.³ Fontius neve szerepel a legtöbb munkában, amelyet magyar vagy külföldi kutatók a Corvina-könyvtárról, vagy általában magyar humanistákról, humanizmusról írtak. A legutóbbi két évtizedben jelentős újabb eredmények születtek a Fontius-kutatással kapcsolatban, az alábbiakban ezekről számolunk be.

Az amerikai humanizmus-kutató, Charles Trinkaus a *Studies in the Renaissance* sorozatban két nagyobb tanulmányt is szentelt Fontiusnak, melyek közül az egyikben a firenzei egyetemen tartott inaugurációs beszédeivel, valamint fennmaradt kézírataival és ezek kiadásával foglalkozik, a másikban pedig közli nemrég megtalált Poétikájának szövegét és ehhez a poétika történetét illető, szakszerű tanulmányt fűz.⁴

Legújabban a neves oxfordi írástörténész, Albinia De la Mare, Francesco Sasseti firenzei bankár könyvtáráról szóló értekezésében olyan új adatokat közöl Fontiusról, amelyek lényegesen kiegészítik a firenzei humanistára vonatkozó eddigi ismereteinket.⁵

A maguk részéről korábban főleg a budai könyvtár kódexmáslóival kapcsolatban érintettük munkásságát,⁶ újabban azonban azt is sikerült megállapítanunk, hogy több korvinában Fontius lapszéli és egyéb jegyzetei találhatóak meg — ami érdekesen vág egybe De la Mare eredményeivel —, valamint nyomát találtuk annak is, hogy Fontius, ha nem is

* Az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Csoportja 1976. febr. 18-án tartott vitaülésén hasonló címen elhangzott előadás újabb adatokkal kibővített változata.

¹ MARCHESI, C.: *Bartolomeo della Fonte*. Catania 1900. Contributo alla storia degli studi classici in Firenze, nella seconda metà del quattrocento.

² HEGEDŰS István: *Bartolomeo della Fonte*. ItK 1902. 1—20.

³ Bartholomaeus Fontius *Epistolarum libri III*. *Bibl. scriptorum recentisque aevorum*. Edidit L. Juhász. Budapestini 1931. — Bartholomaeus Fontius *Carmina*. Ediderunt J. Fögel et L. Juhász. Lipsiae 1932.

⁴ TRINKAUS Charles: *A Humanists Image of Humanism. The inaugural orations of Bartolomeo della Fonte*. *Studies in the Renaissance* VII. [1960.] 90—125. I. Appendix I.: *The Works of B. della Fonte from Florence*. *Bibl. Naz. Cod. Pal. Capp.* 77.; Appendix II.: *Manuscripts and editions of located works of B. d. F.* 127—132. I. — u. a.: *The unknown Poetics of Bartolomeo della Fonte*. *Studies in the Renaissance* XIII. [1966.] 40—122. I.

⁵ DE LA MARE Albinia: *The Library of Francesco Sasseti (1421—1490.) Cultural aspects of the Italian Renaissance. Essays in Honour of P. O. Kristeller*. Edited by Cecil H. Clough. Manchester 1976. 160—201. I.

⁶ Legutóbb kandidátusi értekezésemben (*A Corvina könyvtár kodikológiai problémái. Írás és miniatúra*. Budapest 1972. 92—94., 177—178. I.), mely kéziratban van az MTA Könyvtára kéziratárában.

ismerte személyesen Vitéz Jánost, de kapcsolatban volt vele, sőt eredetileg Vitéz hívta meg őt Magyarországra.

Mielőtt azonban ismertetném az újabb kutatási eredményeket, szükséges felvázolni Fontius életrajzából a legfontosabb tudnivalókat.⁷ Bartholomaeus Fontius 1445 körül született Firenzében. A szülők korai halála miatt nehéz körülmények között élt. Firenzében tanult, ahol előbb Landinus, majd Argyropilus és Bernardus Nuthius voltak mesterei. Legjobb barátja és iskolatársa Petrus Cenninius volt. Latinul és görögül is tudott. Firenzéből — az ott, a Mediciek uralmával szemben kialakult forrongó hangulat miatt 1467-ben Ferrarába ment, ahol Borso d'Este haláláig (1471. aug. 20.) időzött. Ferrarában kötött barátságot Garázda Péterrel, aki hívta őt Magyarországra. Nem sokkal ezután elérte tetőfokát a Vitéz-Janus-féle összeesküvés, amely miatt Garázda is még tovább maradt Itáliában, Fontius pedig ez idő tájt tért vissza Firenzébe. Itt egyrészt a Mediciek pártfogását kereste, de ugyanakkor Sasseti könyvtárának fejlesztésével és kódexeinek emendálásával is foglalkozott. A Pazzi-féle összeesküvés után (1478) néhány évig korrektorként működött a S. Jacopo di Ripoli nyomdában, ahol már egy évvel előbb megjelent *Explanatio in Persium* c. munkája (Medici Lorenzonak ajánlva), majd 1478-ban *Celsus editio princeps*-e. 1481-ben hívták meg a firenzei stúdióba, Filelfo megüresedett „oratoria e poetica” katedrájára. Itt súlyos polémiába keveredett korábbi barátjával, Angelo Polizianoval és emiatt Rómába ment, ahol IV. Sixtus pápa „artis oratoriae professor”-rá nevezte ki, de reményeiben csalódva innen hamarosan visszatért Firenzébe és itt folytatta tanári működését. A Polizianoval való vita még parázslott, de már nem lángolt. Firenzében találkozott Fontius Taddeo Ugoletoval, aki Mátyás király megbízásából könyvbeszerző úton járt Itáliában. Fontiusban újra fölébredt a vágy Mátyás udvara és humanista környezete után. Ugoleto beajánlotta őt a királynak, amit meghívás követett. 1488-ban Fontius Budára érkezett, de csak rövid ideig tartózkodhatott itt, mivel 1489 októberében már újra Firenzéből ír levelet a királynak. Hogy miért nem maradt itt tovább, pontosan nem tudjuk. De Firenzében is nyugtalanító a hangulat, úgy hogy Fontius előbb Pelagoba, majd Ghiacetoba ment barátaihoz, míg végül 1493-ban a montemurloi Ker. Sz. János templomának plébánosa lett. 1511-ben még egyszer visszatért Firenzébe, ahol 1513-ban meghalt. Kívánsága szerint Montemurloban temették el.

Időrendben haladva, először a Vitéz Jánossal való kapcsolatára vonatkozó adalékokat ismertetjük. Kristeller *Iter Italicum*ában jelez egy XVI. századi másolatgyűjteményt a perugiai Biblioteca Augustában,⁸ melyben többek között megtalálható Fontiusnak *De poenitentia* c. munkája, Giuliano Medicinek ajánlva, azonban az ajánlás szövegéből világosan kiderül, hogy az eredetileg Vitéz János számára készült, aki levelekkel és üzenetekkel hívta őt Pannóniába.⁹ Lehet, sőt szinte bizonyos, hogy Fontius meghívásának gondolata Garázdától származott ugyan, de nyilván Vitézzel egyetértésben. Az erre vonatkozó, Fontiusnál említett levelek ugyan sajnos nem maradtak fenn, vagy legalábbis ez idő szerint nem ismeretesek, de az említett munka bevezetésében Fontius olyan jelzőkkel illeti

⁷ Az 1–6. sz. jegyzetben megadott művek, valamint újabb kutatásaim alapján.

⁸ KRISTELLER, P. O.: *Iter Italicum*, Vol. II. London—Leiden 1967.: Perugia, Bibl. Communale, Manoscritto J. 100. Cart. misc. XVI. ff. 301°—312°; Kristeller ugyanennek a munkának még egy kéziratát jelzi a Vatikáni könyvtárban, Vat. lat. 13. 679. jelzeten. Ez egy vegyes másolatgyűjtemény, melynek 270°—278° lapjain is megvan — bár csonkán — a *De poenitentia* c. Fontius-mű.

⁹ A Giuliano Medicéhez szóló ajánlás kezdete: „Johannis Histrigoniensis archiepiscopi nuper crebris litteris et nuntiis inuitatus, ut ad se in Pannoniam proficiscerer, cum aliquod munusculum mecum deferre statuissem: proximus diebus scripsi in dialogo de penitentia librum unum” (etc.) Az ajánlás a 8. sz. jegyzetben említett mindkét kéziratban megvan. A mű nyomtatásban is megjelent, hely, év, nyomda nélkül, ezt azonban még nem láttam.

Vitézt (theologum eruditissimum-nak és sacro sancte fidei et christiane religionis antistesnek nevezi), amiből világosan látszik, hogy személye és gondolkodása ismeretesek voltak előtte. Bizonyos tehát, hogy a *De poenitentia*t Fontius azzal a szándékkal írta, hogy Vitéz Jánosnak kedveskedjék vele, mivel azonban magyarországi útja ekkor elmaradt, a munkát Giuliano Medicinek ajánlotta fel.

Egy másik adat is arra mutat, hogy Fontius milyen mélyen érdeklődött Vitéz János iránt. Kristeller utal egy, a sienai Biblioteca Communale-ban őrzött kéziratra, amely Argyropilus Aristoteles fordításának csupán a Vitéznek ajánlott *De coelo* fejezetét tartalmazza.¹⁰ A kódexet eredetiben megvizsgálva, előzéklapján Fontius (utóbb áthúzott) tulajdonosi bejegyzését találtuk meg benne (Bartholomaei Fontii et amicos [um]), valamint azt is megállapíthattuk, hogy a kéziratot elejétől végig Fontius lapszéli jegyzetekkel kísérte. Mindezek alapján bizonyosra vehető, hogy Vitéz iránti érdeklődésből fratta le magának a szöveget, sőt távolabbi feltételezéseként talán arra is gondolhatunk, hogy ő volt az, aki Argyropilus figyelmét Vitéz Jánosra irányította.

A Fontius hagyatékában talált kéziratok között említve van egy következő című munka: *Vita Johannis vaivodae*. Ez nem lehet más, mint Hunyadi János életrajza, sajnos azonban a mű szövege ez idő szerint nem ismeretes.¹¹

Ami Fontiusnak Sassetttel való kapcsolatát illeti, A. De la Mare említett tanulmányára kell hivatkoznunk.¹² Tudott dolog volt már eddig is az a körülmény, hogy Sassetti könyvtárából több kódex került Budára. A korábbi feltételezés szerint ez Sassetti végrendeletével, ill. halálával volt összefüggésben, vagyis 1488–90-re volt tehető. Most úgy látszik, hogy inkább akkor következett be, amikor Sassetti 1480-ban anyagi csődbe került és több kódexet el kellett adnia.¹³ Ezek közül a Corvina-könyvtárban eddig is négy kódexet tartottunk nyilván, most ehhez két újabbat kell csatolnunk, részben De la Mare, részben saját kutatásaink alapján.¹⁴ Ezekben szinte kivétel nélkül Fontius sajátkezű lapszéli jegyzetei, emendálásai is megtalálhatók. Nyilvánvaló, hogy ezek a bejegyzések még abból az időből származnak, amikor Fontius Sassetti könyvtárának gondozója, fejlesztője volt, mivel Fontius bejegyzései több más, egykor Sassetti tulajdonában volt kódexekben is kimutathatók. Vannak azonban olyan korvinák, amelyek előzetesen nem Sassetttől kerültek Budára és mégis felismerhetők ezekben Fontius bejegyzései.¹⁵ Ezek akkor kerülhettek az

¹⁰ Kristellernek a 8. sz. jegyzetben id. m.-ben: Siena, Bibl. Communale G. XI. 89. jelzeten.

¹¹ Trinkausnak a 4. sz. jegyzetben idézett első munkája I. Appendixe 126. lapján a 12. tétel.

¹² Vö.: 5. sz. jegyzet.

¹³ De la Mare részletesen ismerteti Sassetti életét, valamint Fontiussal való kapcsolatát. Többek között megállapítja, hogy a korábbi véleményekkel szemben Sassetti nem kereskedett könyvekkel és csupán anyagi veszteségei miatt vált meg egyes kódexektől. Fontius 1471–72 körül lett Sassetti könyveszerzője, egyszersmind könyvtárának gondozója, egészen 1481-ig, amikor meghívták professzornak a firenzei stúdióba. Baráti kapcsolatuk azonban egészen Sassetti haláláig fennállott.

¹⁴ A már általunk korábban is ismertekhez — milánói Miscellanea (Cod. 818.), modenai Strabo (Cod. 472.), New-York-i Cicero (Cod. 497.) velencei Suetonius (Cod. 3585.) — De la Mare megállapítása alapján csatolni kell a manchesteri Aulus Gellius (Cod. 27. 900), melyet csak mikrofilmről ismerünk, és saját megállapításunk alapján a budapesti Egyetemi könyvtár Tacitus-kódexét (Cod. lat. 9.), melynek Mátyás címere szabad szemmel is látható módon egy Sassettiéhez teljesen hasonló címerre van ráfestve.

¹⁵ A Corvina-könyvtár maradványai között jelenleg négy olyan kódexet tartunk nyilván, melyet Fontius másolt le (ld. felsorolásukat e tanulmány 6. sz. jegyzetében idézett kandidátusi értekezésem 92. lapján). Fontiusnak a korvinákban található egyéb bejegyzései közül már Fögel is felismerte a müncheni Seneca Thomas (Cod. 341.) és a velencei Suetonius (Cod. 3585.) kódexekbe írt, a művek tartalmát összefoglaló bejegyzé-

illető kéziratokba, amikor Fontius 1488–1389-ben Budán időzött. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy Fontius lapszéli jegyzetei kétes esetben bizonyító erejűek lehetnek egy-egy kéziratnak a budai könyvtárba tartozására nézve. Így például a bécsi Cod. lat. 179. jelzetű, Petronius Arbiter *Satyricon*-ját is tartalmazó kéziratnál, melynek címlapját az idő folyamán megcsonkították, a lapszéli jegyzetek írása viszont nagyon hasonló Fontiuséhoz.¹⁶ Egyébként Budik is említ egy Petronius kéziratot, amelyre rá volt írva, hogy „Bibliothecae Budensi relectus a Bartolomeo Fontio”, ami nyilván azt jelenti, hogy Fontius elolvasta és emendálta is a szöveget. Hogy a Budik által látott kézirat azonos-e a Cod. lat. 179-cel, a kézirat csonkasága miatt ez idő szerint nem tudjuk határozottan megállapítani.¹⁷

A Fontius halála után tanítványa Francesco Pandolfini által összeállított jegyzékben 33. tételként szerepel: *De poetice ad Laurentium Medicem libri III.*, amit Charles Trinkaus első tanulmánya megjelenésekor még nem ismert,¹⁸ azonban később megtalálta ezt Gombrich professzor, a Warburg Institute akkori igazgatója, három évvel később pedig, 1964-ben, ugyanazt megtalálta az olasz Giuseppe Velli is, aki Kristeller tanítványa volt. Kristeller Trinkaus rendelkezésére bocsátotta a kézirat mikrofilmjét, majd Gombrich is hozzájárult, hogy Trinkaus annak szövegét közölhesse.

A kézirat maga a párisi Bibliothèque Nationale kézirtárában található, jelzete Ms Lat. 7879., terjedelme 49 folió. Az írás Fontius autográfja, a kézirat címlapján Medici címere van. Mivel a mű Medici Lorenzonak van ajánlva, a Poétika elkészültének ante quem-je 1492, április 8., Lorenzo halálának napja. A terminus postquem megállapítása sokkal nehezebb. A műben ugyanis hivatkozás történik Phocilydes lírai költeményeire, melynek kéziratát — mint más helyről tudni lehet — Fontius 1485-ben ajánlotta a Poétikában is szereplő Francesco Pandolfini atyjának, Pierfilippo Pandolfininek. Ugyancsak utalás történik Valerius Flaccus *Argonautica*-jára, illetve Fontiusnak ehhez a műhöz készített kommentárjaira, amiről Fontius 1481–82-ben a firenzei stúdióban előadásokat tartott. A Poétikában ezt olvassuk: „*Argonautica, cuius nuper interpretati sumus*”. A „nuper” eléggé tág meghatározás és valószínűnek látszik, hogy nem előadásaira, hanem arra a munkájára gondolt Fontius, amely még nem volt készen 1488 januárjában, mint erről ő maga Mátyás királyhoz intézett levelében említést tett. 1489 szeptemberében ugyancsak Mátyáshoz intézett levelében említést tett. 1489 szeptemberében ugyancsak Mátyáshoz intézett levelében a megküldött művek között nem tesz említést az *Argonautica*-ról, így lehetséges, hogy személyesen adta azt át a királynak Budán — bár maga a korvinabeli példány ez idő szerint nem ismeretes. Mindezek alapján az látszik valószínűnek, hogy a Poétikát Budáról Firenzébe való visszatérése után írta. De ennél jobban is megközelíthető a dátum, ha elolvassuk az ajánlás szövegét. Az egész mű cicerói modorban megírt beszélgetés Fontius és két fiatal tanítványa, Paulus Ghiaccetus és Francesco Pandolfini között. A dialógus helye Ghiacceto, ahol Fontius 1490. július 21. után időzött. Bár az egész beszélgetés képzeletbeli, mégis összefüggésben van az említett hellyel, melynek természeti szépeit is ecseteli Fontius a bevezetésben.

seit. Ezeken kívül a magunk részéről már eddig is több kódexben találtunk Fontius által írt tartalmi bejegyzéseket, így a bécsi Cod. lat. 48.-ban (Nagylyucei Dóczy Orbán címe-rével), az ugyancsak bécsi Cod. lat. 799-ben (mely kétes korvina) és a Cod. lat. 2384-ben (mely hiteles korvina). Bizonyosnak látszik, hogy a hiteles és kétes korvinák újabb átnézésével lehetne még nyomokat találni Fontius itáliai és magyarországi működésére vonatkozóan.

¹⁷ Vö.: CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Budapest 1973. 481–482. tétel.

¹⁸ Vö. 4. sz. jegyzet.

Maga a Poétika három részre oszlik: 1. De dignitate poetices et poetarum, 2. De poeticis officiis, 3. De varietatibus poematum. Qui poetae in suo quisque genere floruerunt. Lehet, hogy ez a munka csak Fontius szűkebb baráti körében volt ismeretes, mégis igazat kell adnunk Trinkausnak, aki megállapítja, hogy Fontius Poétikája igen magas színvonalú, s abban látja jelentőségét, hogy a studia humanitatis fejlődésében ez volt az a történelmi pillanat, amely elvezetett egy formális poétika megírásához, amely 35 évvel előzte meg Girolamo Vida 1527-ben készült *Ars poetica*-ját s hét évvel előbb keletkezett, mint hogy megjelent Giorgio Valla Aristoteles *Poetica* fordítása 1499-ben.¹⁹ Fontius azért írt poétikát, mivel a studia humanitatis programszerű tárgyalása és a bonae artis szisztematikus ismertetése rávezette őt ennek hiányára.

A poétikának jelenleg egyetlen kézírata ismeretes és ha volt is ennél több, az bizonyos, hogy nem lehetett meg Budán. De mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy éppen azok a Fontius-művek kerültek a szerző sajátkezű másolatában a Corvina könyvtárba, amelyek a poétikával a legközelebbi kapcsolatban állnak. A Mátyásnak ajánlott *Opera omniában* megvannak Fontiusnak mindazok az inaugurális beszédei, melyek közvetlenül megelőzték a poétika megírását s melyeknek nem egy passzusát a poétikában is megtalálhatjuk.²⁰

A téma iránti érdeklődése azonban időben firenzei előadásainál korábbi időre is visszavezethető. Még tanuló korából fennmaradt kézírata (1464), mely többek között kivonatokat tartalmaz Christoforo Landino előadásaiból, melyeket az Horatius *Ars poetica*-járól tartott, de jegyzetei — Trinkaus megállapításai szerint — az ő saját eszméit is tartalmazták a témára vonatkozóan. A poétika megírásához vezethette Fontiust az is, hogy ő maga is írt kommentárokat Persiushoz, Juvenalishoz és más auctorokhoz.

Nem célunk ezen a helyen Fontius Poétikájának részletes ismertetése, csupán annyit említünk még meg, hogy munkája második részében, a költészet etikai és filozófiai céjáról szólva merül fel nála az antik írók imitációjának kérdése, de óv attól, hogy az imitáció szolgál legyen. A legjobb költők is követnek el hibát („bonus dormitat Homerus”), ezért mindig tudni kell, hogy mit és mikor imitáljanak a költők.

Fontius kitűnően ismerte a klasszikus költőket s talán részben ez is az oka, hogy Poétikája eklektikus jellegű. Forrásaira rendszerint ő maga hivatkozik, de mindig közli saját kommentárjait is. Feltűnő a görög költők listájának terjedelmesebb volta a latinokénál, valamint az is, hogy ennek ellenére forrásai között nem szerepel Aristoteles műve, noha ez latin fordításban már a XIV. században is ismert volt. Mindamellet poétikája platonista és aristotelianus is egyben, mivel a költészetet isteni eredetűnek tartja ugyan, de rámutat a reális élet megfigyelésének szükségességére is. A költészet a való élet imitációja.

Hogy azokra a magyar humanistákra, akikkel Fontius még ifjú korában kapcsolatban volt — és itt nemcsak Garázda Péterre, hanem Janus Pannoniusra is gondolunk — voltak-e, lehettek-e hatással az olasz humanista eszméi — e kérdés megvizsgálása a megfelelő szaktudomány kutatási körébe tartozik.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

¹⁹ Vö.: BÁN Imre—KOLTAY-KASTNER Jenő: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Budapest 1970. A Trinkaus által 1966-ban kiadott Fontius-féle Poétikára nem utal.

²⁰ Trinkaus 4. sz. jegyzetünkben idézett második munkájában, a Poétika szövegkiadásához írt tanulmányában több helyen utal erre a körülményre.

Egy 1495-re szóló érvágó kalendárium a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményének állományában Bf 0930/14 helyszámon egy igen érdekes, nagy ritkaságnak számító ósnyomatvány található. Az egyleveles, fölíoméretű, latin nyelven vörös és fekete színnel nyomtatott munka a *Tabula minutionu[m] super meridiano Budensi anno d[omi]ni MCCCXCV.* címet viseli. Magyary-Kossa Gyula véleménye szerint ez az első magyar vonatkozású orvosi nyomtatvány.¹

A nyomtatványról kiderül, hogy Johannes Winterburger bécsi nyomdász műhelyében készült, összeállítója pedig Muncz volt. Bár a kiadás éve a kalendáriumon nem szerepel, minden valószínűség szerint azt már az előző évben, 1494-ben kinyomtatták. Egyébként a közönség az időhöz kötött érvágáshoz aligha használhatta volna.

Az érvágó naptár könyvészeti leírását megtalálhatjuk a külföldi szakirodalomban: Hain 11 173, Denis 304, Denis Suppl. p. 617, Panzer III. 526.19, Graesse IV. 535, Langer-Dolch p. 38. No 13, Einblattdrucke 1023, Zinner 578, Oates 4034.² Nálunk pedig Ballagi Aladár (46), az ő nyomán pedig Magyary-Kossa Gyula írt róla.³ Legfrissebb bibliográfiai ismertetése: C. I. H. 2348.⁴

Denisnél, Langer-Dolchnál, valamint az Einblattdrucke-ben a naptár Klosterneuburgban fellelhető példányának részletesebb leírását olvashatjuk. Ezek és elsősorban a Klosterneuburgból kapott fényképmásolat alapján tudjuk, hogy az ausztriai példány csonka. Két darabból ragasztották össze úgy, hogy közepén mintegy öt sornyi szelet teljesen hiányzik. Ennek következtében az érvágó táblázatban az április, május, október és november hónapok erősen megecsontultak. Ezen kívül számos, kisebb-nagyobb szakadás és lyuk nehezíti a naptár szövegének folyamatos olvasását.

Denis arról is tudósít, hogy a klosterneuburgi apátság Ebel nevű tudós és buzgó könyvtáros fedezte fel ezeket a csillagászati táblázatokat egy régi kötésben és ügyesen lefejtette azokat.

A külföldi szakirodalom részben a 18. század végéről, részben a 20. század elejéből való. (Kivéve Oatest és Zinnert, akik századunk közepén jelentették meg művüket.)

Ballagi 1925-ben publikált könyvészeti munkájában a fenti leírásokban szereplő kalendáriumnál teljesen példányról beszél. Ez feltehetően az a példány, amely Bajmócon, a gróf Pálffy család birtokában volt. Erről megjegyzi, hogy „gyönyörű ép példány”. Tudomása van a klosterneuburgi ágostonrendi kolostorban található csonka kalendáriumról is.

¹ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek. III. köt. Adattár 1000-től 1700-ig.* Bp., 1931. 113–114. l.

² HAIN, Ludovicus: *Repertorium bibliographicum, in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum 1500. Vol. 1–2.* Stuttg., Cotta 1826–1838. — DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckergeschichte bis MDLX.* Wien, 1782. — DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Machaelis Maittaire supplementum.* Viennae, 1789. — PANZER, Georg Wolfgang: *Annales typographici ab artibus inventae origine ad annum MD post Maurarii Denissi. Vol. 3.,* Norimbergae, 1795. — GRAESSE, Jean Georg Théodor: *Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique. Tom 4.* Lpzg., Paris 1900. — *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts.* Hrgsg. von Eduard Langer. I, 1. Bearb. von Walther Dolch. Wien, 1913. — *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts.* Ein bibliographisches Verzeichnis hrg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Halle a. S., 1914. — ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der Astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance.* Lpzg., 1941. — OATES, J. C. T.: *A Catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge.* Cambridge, 1954.

³ MAGYARY-KOSSA Gyula: i. m. — BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban. 1473–1711.* Bp., 1925.

⁴ *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* Ed. Géza Sajó et Erzsébet Soltész Bp., 1970.

Tabula Astronomica super meridiano Budensi Anno dñi MDC CCCCXV

Locosus bene et salubris qui omnia verbo creatit. terra in cui medio collocant. ut composita celestia respiciantur...

Continentes et oppositio luminarii cum dispositione ac in comite vextorū sup meridiano Budensi quibus verissime calculat.

Table with columns for months (Januaris, Februarius, etc.) and corresponding astronomical data or events.

Tempora et vicio noctibus totam vtri cursum lune sub signis sodati. fortunatos et aliorum placitae ad ipsam aspectu...

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Januarius, Februarius, Martius, Aprilis, Maius, Junius, Julius, Augustus, September, October, November, December.

Empressum Wienner der Boannen Winterburg, Dec 1516

Oates szerint a naptár egy harmadik példányát őrzik a cambridge-i egyetem könyvtárában. Bal szélét, csakúgy mint az ausztriaiét, levágták. Az egyetemi könyvtárnak egyébként Sir Stephen Gaselee ajándékozta 1934-ben.

Klinda Mária a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1966–67. évkönyvében a könyvtár birtokában levő ősnymtatványokat ismertető cikkében a következőket írja:

„A Deutsche Staatsbibliothek-től kapott információk szerint ma is csak két példányát tartják nyilván: a klosterneuburgi mellett egy teljes példányt Cambridge-ben.”

Ebben az időben ugyanis a könyvtári példány nem volt található a helyén. Időközben azonban megkerült, és az általunk ismert szakirodalom alapján megállapíthatjuk, hogy a budapestivel együtt mindössze három darab található a világon.

A Szabó Ervin Könyvtár érvágó naptárát 1931-ben vásárolták meg hatszáz pengőért Ranschburg Gusztáv antikváriumából.⁵ Ranschburgnak 126. számú, ugyanebben az évben kiadott könyvjegyzéke a 220-as tétel alatt írja le és méltatja röviden Muncz művét, árát hétszázötven aranypengőben jelölve meg. A katalógus címlapján pedig magának a kalendáriumnak kisebbített másolatát közli, amelyről az összehasonlítás után kiderült, hogy nem azonos a FSZEK által megvett példánnyal.

Magyary-Kossa Gyulának már idézett munkájában olvashatjuk a számunkra igen érdekes mondatot: „Nemrégiben Ranschburg budapesti antiquárius két (nem egészen ép) példányát kínálta megvételre; ezek egyike a székesfővárosi könyvtár birtokába került.” Együttal közöl (az ő nyomán pedig Hints Elek)⁶ egy, a naptár alsó részéről készült fényképmásolatot, amely az antikvár katalógus borítóján látható példány részletének bizonyult.

Mi lett ennek a példánynak a további sorsa? A könyvészeti leírások és az időbeni egybeesések azt a gyanút ébresztették, hogy ezt a példányt vásárolta meg Sir Stephen Gaselee, és adományozta a cambridge-i egyetemi könyvtárnak. Az onnan kért és kapott fotómásolat minden kétséget kizáróan bebizonyította ezt a feltevést: a Ranschburg által megvételre kínált másik példány Angliába került.

A FSZEK Budapest Gyűjteményének állományához tartozó naptár a balszélén kartonra van ragasztva. Ezt a szélét levágták, és így a kezdő G iniciálé is csonka. A nyomtatvány közepén a kettéhajtás következtében törés keletkezett, amelyet később restauráltak. Az érvágó táblázat baloldali hasábjában egysoros szövegrész (az április hava) hiányzik. A szeptemberi részből pedig két, vörössel nyomtatott csillagképmegnevezést kivakartak. Egyéb lényeges csonkulás nincs a naptár teljes szövegében, így az jól olvasható.

A nyomtatvány vörös betűs kezdete a fentebb már leírt címet tartalmazza. Néhány üres sor után nagy, vörös iniciáléval kezdődik a bevezető rész. Ebből, többek között megtudhatjuk, hogy az 1495. év Marsnak az esztendeje lesz. Mars pedig rablásokra, háborúskodásokra, hadieszközök készítésére fogja indítani az embereket. A bevezető rész tíz sorában az adott év időszámítási tényezőit is felsorolja: aranyszám, vasárnapi betű, az indikció száma stb.⁷

Ezután egy hasámban folytatódik a naptár: *Coniunctiones et oppositiones luminarum cum dispositione aeris secundum eorundem verum motum super meridiano Budensi temporibus equinoctis verissime calculate.*⁸ Alatta két hasámban tizenhárom, illetve tizennégy sorban az égitestek együtt-, illetve szembeállításának időpontjait tartalmazó táblázatokat

⁵ KLINDA Mária: i. m.

⁶ HINTS Elek: *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében. 2. köt. Középkori orvostudomány.* Bp., 1939. 288. l.

⁷ A középkori keresztény időszámítás elemeit lásd SZENTPÉTERY Imre: *Oklevéltári naptár.* Bp., 1912. 7. l. ssk. Az 1495. év naptárának táblázata: 114–115. l.

⁸ A naptár rövidített szövegének kiegészítését, ill. feloldását részben a cikk szerzője, részben dr. Vida Tivadar orvostörténész végezte.

találjuk, majd a légköri változások leírását — tehát lényegében időjóslatokat — olvashatunk.

A baloldali, konjunkciókat felsoroló hasáb havonkénti időpont-megjelölésnél feltűnő, hogy a hónapok februárral kezdődnek, és januárral fejeződnek be. Az időpont-megjelölések azonosításából kiderül, hogy a hónapok elcsúsztak, így az eredetileg februárhoz írt napmegjelölés januárban, a márciusi pedig februárban van, és így tovább. Ez a tény sajtóhibát feltételez.

Ezután következik a tulajdonképpeni érvágó rész: *Tempora et dies pro flebotomia secundum verum cursum lune sub signis zodiaci. fortunatosque aliorum planetarum ad ipsam aspectum in ordine ad etates et complexiones hominum. membrorumque qualitatem ydonei non ex necessitate. sed oportunitate.* Ezt a vörössel nyomtatott címet követi a havonkénti érvágások táblázata két hasábben. Megjelöli az érvágásra alkalmas napot, esetleges napszakot. Feltünteti az érvágásra szoruló személy korát, vérmérsékletét, és megnevezi az érvágásra alkalmas testrészt, valamint azt az állatövi csillagképet, amelynek e testrész a hatása alatt áll.

Az érvágó rész alatt a baloldali hasáb tizenkét sorában a purgálásra kijelölt napokat és a megfelelő gyógyszerek alkalmazását olvashatjuk: *Dies pro farmacia electi secundum medicinas dandas.* Mellette a *Dies bonorum aspectum secundum alios fortunati*, vagyis a jó előjelli napok táblázata. Alatta pedig, ugyancsak a jobb oldalon a fentiek ellentéte a *Dies malorum aspectum secundum alios infortunati* olvasható.

Ez utóbbtól balra találjuk a *Dies electi ad introitum balnei ventosis aut sine ventosis pro variis corporum iuvamentis* című fejezetet, amely a fürdőbe járás napjait és az ott alkalmazható gyógymódokat tünteti fel. A vetés és az ültetés napjainak ötsoros táblázatát adja a *Dies seminandi et plantandi* című rész, amely mellett a kis nyílt koronával tetőzött magyar címer fametszete található: fehér mezőben négy vörös pólya.

Ezt követi a kilenc sorban olvasható zárószöveg, amely különféle jóslatokat tartalmaz napfogyatkozásokról, illetve azok 1495. évi hatásairól: éhínségről, nagy esőzésekről, vérontásokról stb. A zárórész alatt a vörössel nyomtatott és a szerzősége utaló *Hec Muncz* szavakat, ettől balra ugyancsak vörössel az *Impressum Wiene per Joannem Winterburg* szöveget találjuk.

Végezetül érdemes néhány sorban megemlékeznünk a naptár szerzőjéről, Munczról.⁹ Egy másik, időrendben utolsóként ismert munkájának címe származásáról is árulkodik: „Astrologica operatio anni 1502. Per magistrum Johannem Muncz Wurtembergensem super Viennensem meridianum calculata.”¹⁰ A róla szóló szűkszavú adataink szerint Johannes Muncz vagy Muntz a Württemberg fejedelemség Blaubeyern nevű helységében született. Születési éve ismeretlen. Bécsben a Szent István templom kanonokjaként működött. 1497-ben a bécsi egyetem filozófiai fakultásának dékánja volt. Korának egyik leg-híresebb matematikusaként tartották számon. 1494 óta adott ki kalendáriumokat. Az évenként összeállított „prognostica a stellis sumta” Bécsben nagyon ismertté tették nevét. Langer-Dolchnál az ismertetett naptáron és a fentebb említett *Astrologica operatio*...-n kívül a neve alatt, Winterburg nyomdatermékeinek felsorolásában még három (köztük egy töredékes) munkáját találhatjuk. Muncz halálzási éve 1503.

A ritkabecsu ősnymotatvány tartalmi feltárása, értékelése még hátra van. Ez a feladat elsősorban az orvostörténészekre vár.

SIPOS GYÖRGY

⁹ DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckergeschichte*... Wien, 1782. 296. l. — MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482—1882. I. köt. 1482—1682*, Wien, 21. l. POGGENDORF: *Bibliographisch-literarisches Handwörterbuch*... Lpzg., 1863. 2. köt. 239. l. — ROTERMUND: *Fortsetzung*... Hildesheim, 1961. 5. köt. 197. l.

¹⁰ Leírása: DENIS: i. m. 301. l. — LANGER-DOLCH: i. m. 48. l. No 31.

Egy XVI. századi nagyszombati kötécsoport. (Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről.) A budapesti Egyetemi Könyvtár a *Schedel Kronika* két példányát őrzi. Az első példányban (jegyzék 1. sz.) eddig publikálatlan bejegyzést fedtünk fel, melyet Oláh Miklós esztergomi érsek¹ 1557-ben írt a kötetbe. A kötésutatás szempontjából azért terelődött figyelmünk e példányra, mert kötéstáblájának díszei teljes egyezést mutatnak az esztergomi Főszékesegyházi könyvtár Gratianus Decretumát tartalmazó ősnymtatványának, továbbá az esztergomi Prímási Világi Levéltár 1553 előtti Protocolumának, valamint a nagyszombati Levéltár kamarai számadásainak 1556, 1560, 1565 és 1567-es köteteinek (Jegyzék 2—3 sz.) kötésén szereplő mintákkal.

A budapesti Egyetemi Könyvtár kérdéses kötetének meghatározásához meg kell vizsgálni a korszak eddig ismert nagyszombati kötéseit, annak érdekében, hogy az újonnan felfedezett kötet kötéscsoportjára vonatkozó ismereteinket tovább finomíthassuk.

A nagyszombati levéltárban kötécsoportunknak egyetlen előzményeként említjük az 1533-as *Register Orphanorum* kötetet, amely bizonyos fokokig még az 1530 előtti kötés stílusához kapcsolódik.² 1680 előtt a most vizsgált együttes az első összefüggő kötécsoport, jóllehet időközben más díszítésű kötések is készültek a város számára.

Nagyszombatban ugyanis 1556 és 1567 között az eredeti kötésben fennmaradt jegyzőkönyvek kötései nem mutatnak egységes díszítést. Ez egyrészt arra mutathat, hogy több könyvkötő működött a városban, másrészt arra, hogy esetleg egyes köteteket más városokban vásároltak.

Az 1557-es jegyzőkönyv kötése *MP.* és *GE.* jelzésű szalagokkal díszített, ezek egyezést mutatnak *pozsonyi, soproni* és *kőszegi* levéltári kötésekkel, valamint néhány nyomtatvány kötéstáblájával.³

Az 1561-es jegyzőkönyvet díszítő, 1542-es évszámmal ellátott szalagdísz ma még egyedülálló, azonban az 1563-as kötet kötésének *B. M.* és *H. R. 1560.* jelzésű szalagdíszei ismét *soproni* és *kőszegi* levélváltási kötésekben fordulnak elő, más díszítmények társaságában.⁴

1566-os jegyzőkönyv kötése egyik szalagjában *NP.* jelzés látható⁵, figyelemre méltó azonban a másik szalag, amely lutheránus protestáns színezetet áruul el Erasmus, Melancthon, Luther és Husz János feliratos arképeinek alkalmazásával.⁶

Az 1570-es években még *HE* és magyar címer mellett elhelyezett *MP* jelzésű kötetek fordultak elő, hogy végül 1581-től egy egységes *C. H.* jelzésű csoportnak adjanak helyet.

A XVI. század nagyszombati kötésekre ugyanúgy, mint a közép-kelet-európai kötésekre általában jellemző volt, hogy díszítésük vaknyomásos, és még a század végén is

¹ (1493—1567.) Esztergomi érsek lett 1553-ban.

² Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötőműhelyek*. Bp. 1973. 151 és 178. sz. (Művészettörténeti füzetek 6.) Esztergom, Főszékesegyházi könyvtár, Inc. I. 114 XV. és Inc. II. 34. XVI. jelzetű kötésekkel mutat egyezéseket.

³ *MP.* *GE.* szignatúrák egyike vagy másika szerepel az alábbi köteteken: Pozsonyi Levéltár, K 116. — Soproni Levéltár, Árvaletétek kezelési könyve, 1578—1638. — Vas megyei Levéltár, Kőszeg Város Levéltára, Bürgerbuch 1612—1615. Lásd Sz. KOROKNAY Éva: *Nyugat-magyarországi könyvművészet*. Szombathely 1971. (Kiállítási katalógus).

⁴ *BM.* *HR.* szignatúrák egyike vagy másika szerepel az alábbi köteteken: Soproni levéltár, Stadtbuch 1583—1586. — vas megyei levéltár, Kőszeg város levéltára Berek-Buch der Statt Gyns 1573.

⁵ *NP.* Zsuzsanna alakja mellett szerepel még Selmecebánya levéltárában az 1613, 1633—1636 és 1645-ös köteteken más szalagokkal együtt.

⁶ Mindez arra mutat, hogy a terület vallásilag korántsem egységes. Oláh Miklós sokat fáradozott a protestantizmus visszaszorításán, azonban mint írásaiból is kitűnik „fájdalommal kellett látnia, hogy a reformáció terjed” minden igyekezet ellenére. Protestáns tartalmú városi kötésünk készítésével közel egyidőben, 1567. okt. végén a korábbiak után még egy rendeletet eszközölt ki a királynál „a soproni kálvinisták és kereszttség ismétlők ellen”. Kollányi Ferenc, Esztergomi kanonok, Esztergom 1900. 133 és 134. l.

mértékkel használtak aranyozást. Jellemző továbbá a görgetőkkel vagy lemezekkel nyomott figurális és ornamentális szalagdísz, illetve négyszöget, oválist vagy háromszöget közelítő felületet kitöltő figurális vagy ornamentális minta. Ezek mellé olykor bélyegzőkkel nyomott díszek csatlakoztak. A figurális díszítmények, jelenetek, vagy jelenetsorok tematikus jellegűek, mondanivalójukat többnyire a szalagokban vagy a lemezekben szereplő feliratokkal is alátámasztották. Ezek az ábrázolások jobbára metszetes előképekre tekinthetnek vissza, így tematikában és megfogalmazásban egyaránt általában egymáshoz igen hasonlóak.

Főleg a század első harmadára jellemzőek a vadászjelenetes ábrázolások, később úgy a szalagdíszek, mint a lemezzel nyomott figurális minták témájukat tekintve vallásos vagy mitológiai tartalmúak. Ezek mellett gyakoriak voltak a reneszánsz indák közé foglalt címerek és portrék, ez utóbbiak több esetben reformátorokat ábrázoltak. Ilyenek, mint láttuk, Nagyszombatban használt, esetleg ott készült kötéseken is előfordulnak. Általában kevesebb szerepet kaptak az ornamentális minták, ezek naturális jellegű indák, arabeszkok, szalagfonadékok, — vagy bélyegzőkkel nyomott lilomok és egyéb stilizált virág- és levéldíszek.

A görgetős, lemezpréseléses kötések sajátossága, hogy a minták között sokszor szignatúrákkal, betűjelzésekkel találkozunk. Vitatott, és minden esetben külön eldöntendő kérdés, hogy a szignatúra a könyvkötő vagy a szerszámkészítő személyére vonatkozik-e, mindkét lehetőségre akad példa.

A német területeken használt görgetők és lemezek mintáit már 1928—1929-ben közzétette Haebler,⁷ mi azonban a kötéskutatás területén erre a korra vonatkozóan is csak most tesszük meg az első lépéseket, jöhetnek elődeink a magyarországi kötéskutatás fontosságára már a múlt században felhívták figyelmünket.

Kiindulási pontunkhoz visszatérve megállapíthatjuk, hogy csoportunk darabjai beillenek abba az általános képbe, amit a 16. századi nagyszombati kötésekről jelenleg kialakíthattunk. A rendkívül szépen kidolgozott díszítésszerszámok lenyomatai igen mértéktartóan jelennek meg a kötéstáblákon. A gondosan készített köteteket mindössze három görgetős szalaggal díszítette a könyvkötő. A szépen formált makkos és rozettás indás szalag mellett reneszánsz indák közé helyezett elegáns portré sor jelentkezik. Végül a sokat ismételt Bűnbeesés — Rézkigyó, majd keresztrefeszítés és megdicsőülés jeleneteinek figurális megfogalmazásai ugyancsak művészethez értő kezekre vallanak. A nagyszombati levéltári kötések között kétségtelenül ezek a díszek képviselik a legmagasabb művészi színvonalat.

Kötéseink készítése ideje a nagyszombati levéltári kötések alapján mintegy 1556 és 1567 közé tehető. A levéltári kötések legtöbb esetben a tartalommal egykorúak voltak, de erre az időpontra utal Oláh Miklós 1557-es bejegyzése is. Az esztergomi Primási Levéltár kötetének tartalma jöhet korábbi, de igen valószínű, hogy a belső táblán fent látható „1566 febr. 8. Tyrnaviae” bejegyzés a kötetés időpontjára vonatkozik. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár ősnymtatványának bejegyzéséről csak az állapítható meg, hogy XVI. századi, a bejegyzés azonban további érdekességet rejt.

A kötet egykori tulajdonosa, „Suskowich István”, rokona lehetett a kroáciai származású Suskovics Péternek, aki 1561-ben lett esztergomi kanonok, ezt megelőzően Oláh Miklós káplánja volt.⁸ Tudjuk róla, hogy 1567-ben egy misekönyvet vásárolt. 1583-ban halt meg Nagyszombatban.⁹

⁷ HAEBLER, Karl: *Rollen und Plattenstempel des 16. Jahrhunderts I. II.* Leipzig 1928—1929.

⁸ Erre az összefüggésre dr. Kovách Zoltán (Esztergom) hívta fel figyelmemet. Mind ezért, mind kutatásaimban nyújtott szíves segítségéért köszönetet mondok.

⁹ Kollányi i. m. 171. l.

Az egykorú levéltári kötések a lokalizáláshoz igen fontos támpontot nyújtanak, bár ezt a kérdést ugyanúgy mint az egyes nyomdákhoz láthatóan kapcsolódó kötések esetében, minden alkalommal külön vizsgálat alá kell venni. A készítési hely csak több tényező egybehangzó tanúsága után állapítható meg biztonsággal.

Jelen esetben a nagyszombati levéltár, valamint az akkor Nagyszombatban székelő esztergomi Primási levéltár kötetei a nagyszombati eredet felől nem hagynak kétséget. A két nyomtatvány bejegyzései tovább szűkítik a kört, és ez esetben a protestantizmus ellen harcoló Oláh Miklós esztergomi érsek közvetlen környezetében működő könyvkötő-műhelyre kell gondolnunk.

Oláh Miklós esztergomi érsek jeles könyvgyűjtő hírében állott, mégis kevés olyan kötetet tudunk ma felsorakoztatni, amelyek bizonyosan könyvtárából származnak. 13 kötetet őriz a kismartoni ferences rendház, legutóbb 1968-ban Soltészné¹⁰ további két kötetet tudott azonosítani.¹¹ Ezt a sort most az egyetemi könyvtár 1567-es bejegyzésű kötetével bővíthetjük, amellet, hogy egy, a XVI. században Nagyszombatban működő könyvkötő-műhely létét sikerült rekonstruálnunk.

Jegyzék

A nagyszombati kötécsoport kötetei

(cca 1556—1567)

1. *Budapest, Egyetemi Könyvtár*: Inc. 648. (Sajó—Soltész 3040) (Schedel, Hartmann): *Liber chronicarum*. Augsburg. Johann Schonspreger in vigila purificationis Mariae (1. Febr.) 1497. Oláh Miklós 1557-es bejegyzéseivel.
2. *Esztergom Főszékesegyházi Könyvtár*. Inc. I. 6. XV. (Sajó—Soltész 1447. — Hain 7896) Gratianus: *Decretum*. Cum apparatu Johannis Teutonicus et additionibus Bartholomaei Brixienensis. Basel, Michael Wnssler, Non. Sept. (5. Sept.) 1482. Suskowich István XVI. sz.-i bejegyzésével.
3. *Esztergom, Primási világi Levéltár: Protocollum E. Liber Sancti Alberti*. Urbáriumok, tizedjegyzékek, vámkivetések 1553 előtt. Bejegyzése: „1566 febr. 8. Tyrnaviae”
4. *Nagyszombat, Levéltár, (Trnava Metsky archiv)*: *Rationes Camerae* 1556, 1560, 1565, 1567.

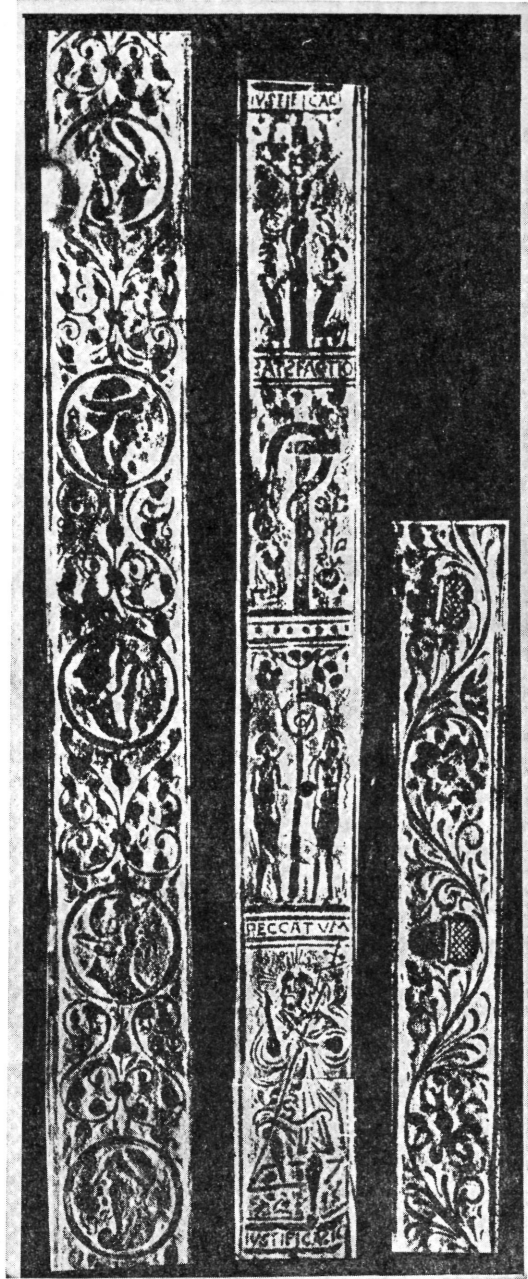
A nagyszombati kötécsoport szalagdíszei

(cca 1556—1567)

- I. Reneszánsz indák között négy medaillonba foglalt éremszerű portré váltakozó sora. Sz: 2,3 cm.
- II. Egészalakos jelenetsor, négy mezőben, egysoros feliratokkal: 1. PECCATVM a.) b.) 2. SATISFACTIO 3. IVSTIFICATIO Sz: 2. cm.
  - I. a. A középpütt elhelyezett fától balra Ádám, jobbra Éva almát tartó alakjával, a fa tetejéről Éva felé sziszegő kígyóval.
  - I. b. A Rézkígyó jelenete. „Csinálj egy tüzes kígyót és erősítsd a póznára” (Számok könyve 21. 4—9.)

¹⁰ SOLTÉSZ Zoltánné: XVI. századi könyvgyűjtők kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár *antiqua gyűjteményében*.

¹¹ Gyöngyös, Ant. 543 (1546-ból) — Országos Széchényi Könyvtár Ant. 6685. (1559-ből).

2. Középpütt elhelyezett Krisztus a kereszten, kétoldalt a térdelő Mária és János alakjával.

3. A sírból, — antik szarkofág — kilépő diadalmas Krisztus, keresztet tartó alakja, vagyis az „elégtétel” jelenete.

A képen látható sorrend: 3, 1, a—b, 2.

III. Lágý hajlású hullámvonalú inda makkokkal és rozettákkal. Sz: 1,8 cm.

SZ. KOROKNAY ÉVA

Ferenczffy Lőrinc nyomdai reklámlevele 1628-ból. Ferenczffy Lőrinc nyomdász tevékenységének megrajzolásához egyre több adat gyűlt össze, főleg az utóbbi évtizedekben. Levéltáraink őriznek eddig ismeretlen adatokat a nyomdászat iránt szenvedélyesen érdeklődő királyi secretarius majd consiliarius tevékenységéről, ezekből a Sopron városához írt 1628-as reklámlevelet mutatjuk be.

Már Miller Jacob Ferdinánd kiadta azt a Pázmányhoz írt Lósy Imre-levelet, melyben a püspök lebecsülő véleménye olvasható Ferenczffy nyomdavasárlásáról; nem tudja, mit fog vele kezdeni, „mert számtalan sok dib-dáb vagy on a' Typographiához.”¹ Az új tulajdonos azonban telve volt tervekkel, munkához látott, megírta nyomdatörténetünk egyik első ismert nyomdai reklámlevelét. Ajánló levéllel fordult Sopronhoz, és ez érthető is, hiszen 1628-ban újra az író—humanista Lackner Kristóf volt Sopron polgármestere. Az a Lackner, akit Ferenczffyvel annak nyomdai felkészültsége is összekötött már az 1620-as években, hiszen leveleskönyve tanúsága szerint Ferenczffy irányította 1625-ben a bécsi Gelbhaar nyomdában Lackner *Salicetum Sempronienae* verseskönyvének megjelenését.² Lackner eddigi nyomdai gondokkal küszködött, a húszas években írt munkái ezért jelentek meg Bécsben, ill. Tübingában. A Sopronkeresztúrról Csepregbe átköltözött Farkas Imrével nem dolgoztatott, mert annak elhasznált betűkészletét még az 1621-es csepregi városégés is megrongálta.³ Ferenczffy reklámlevelét humanista formulával kezdi. Az élet értelmét a jó emlékezet és a barátság fenntartásában látja, azonban ennél is fontosabb a haza díszítése. Horatiusi képpel, az 1620-as évek végének békéjét a fegyversörgetés utáni csenddel, a kikötőben horgonyra erősített hajó képével jeleníti meg.

Ezután tér a lényegre, bejelenti a soproni tanács prudens és circumspectus urainak, hogy könyvek kiadására vállalkozik, és büszkén közli, hogy minap Prágából teljes nyomdát vásárolt, melyet az utolsó tulajdonostól hamarosan elszállíthat. Művek közzétételére a patronusok díszét, ezt a nemes várost is meg akarja nyerni, az ügyet persze a tanács szabad tetszésére, nemeslelkűségére hagyja. Ezek a Ferenczffy-levél főbb gondolatai.

Az 1628-ban már betegeskedő Lackner új művet nem írt, tehát nem foglalkoztatta a pozsonyi nyomdát. A város tanácsa a jó kapcsolatokat ápolva bizonyára ajándékkal vizsgálatára esetleg fényt deríthet arra, hogy mégis nem foglalkoztatta-e Ferenczffy a várost? A jó kapcsolat később is fennállt. 1632-ben magyar nyelvű levélben kérte a főexpeditor a

¹ Lósy Imre levele Miller Jacob Ferdinánd Pázmány-levelezés kiadásában olvasható, 1822. I. 219. l.

² Ferenczffy Lőrinc és Lackner Kristóf kapcsolatáról készül, *Lackner Kristóf leveleskönyve* c. dolgozatomban szövegek részletesebben.

³ Farkas Imre nyomdájáról ld. dolgozatomban a *Magyar Könyvszemle* 1973. 3—4. számában *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608—1643)* címen. A Farkas-nyomda sorsáról helytörténeti adatok, kéziratok források alapján ír Katona Imre a *Vasi Szemle* 1973. 1. számában. Lackner Kristóf tübingai nyomtatványairól, ill. a Bécsben Gelbhaarnál megjelent versesnyomtatványáról ld. Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora*. Sopron, 1972.

kancellária egy levelének Szombathelyre továbbítását Lackner utódától, Artner Farkas polgármestertől, két év múlva pedig Artner Erhardot kérte meg a kancellária szükségletére beszerzett újbor megvizsgálására.⁴ Ferenczffy és Sopron kapcsolatának azonban az alábbi közlendő levél a fontos dokumentuma. Nem lenne meglepő, ha a nyomdát propagáló levél változata más hajdani szabad királyi város levéltárából is előkerülne.⁵

Generosj ac Prudentes et Circumspectj Dominj et fautores observandissimi.

Salute et serujitiorum meorum Promptissima commendatione praemissas. Scite dictum trjtum illud, Ortus nostri Partem, partim Patrja, partim Amitj nostra uendjeant, huius ego bene memor quod amitorum fuit, eius exertitium et Praxis quotidie offerebatur, quod patriae debebatur, uetus voluntas huc usque exerejtium et Praxin extendit, Res in eo est; Labor multarum gentjum ac rationum in concelebrandis et ornandis Patria et ratione Propria, me quoque Permouit ut simile de inelyto hocce Regno et Regni Indigenis Pertentarem, et ljcet ob multas ujcissitudjnes temporum et armorum strepjtus jactata fuerit cymba horum merejum, jam tamen numire ProPjtio uideretvr aura initiiori fierj et quod dicitur, in Porta nauigarj, et Pone littys anchoras figj. Pro edjtione operis moljtj, cuius frontispjejum et summa est huiusmodj titulo seu inscriptione comprehensa, comparauj nuper Pragae typographiam plenam, ut eo commodjvs vltima manus operj, (exusionem puto) apportetur jam tandem; Multis humeris et lacertis, hac quidem uice, imPar onus plerae exolutionis: Multj et svmmates Regnj et Maecenates beneuolique huc symbola sua contulervnt, Idem et Respublcae praestiterunt, Ego cupjens hoc instjtuto patronorum (az 1.^r vége) decvs huic quoque Inelytae Reipublicae evadere, Intermittendum rem petauj, quid oportunitatem et commodjtatem hanc inelyto Senatuj proponerem et offerrem. Factuae sunt Dominationes Vestrae ut celebrjtas et famae inelyti huius Regnj, etiam adminiculo et fauenti Promotione magis uigent, quam ut tenuitas mea, uel mora ob defectum, uel certe aliqua insufficientia umbram negotio generare debeat. Caeterum causam ipsam relinquo Do(minationum) Vestrarum et libertatj et liberaljtatj. Quorum beneuolentiae me commendans, eadem in relinquo me offjciouse denouens optjmi ualere peradffio.

Dabam Viennae die 27 Mensis July. Anno Dominj 1628.

Earundem Dominationum Vestrarum

Servitor additissimus

Laurentius Ferenczffy

(Soproni Városi Levéltár, Lad. XXIV et Y, Fasc. XIII. Num. 877.)

KOVÁCS JÓZSEF LÁSZLÓ

Ismeretlen Weszprémi-kézirat az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban. Bél Mátyás orvosi kapcsolatait kutatva Haan Lajosnak 1879-ben mondott akadémiai székfoglalója alapján¹ az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében levő Bél Mátyás-kézirathagyatékot néztem át iratonkint.² Ha netán meglep valakit, hogy a katolikus egyházfő könyvtárába odakerülhetett az evangélikus szuperintendens és teológiai tanár kéziratosa hagyatéka, nem szabad figyelmen kívül hagynia két tényezőt. Az egyik az, hogy Batthyány felismerte: korában a racionalista hitetlenség sokkal inkább veszélyezteti a katolikus hitet, mint a háromfelé osztott protestantizmus.³ A másik, amit a

⁴ A csak idézett Artner Farkashoz, ill. Artner Erhardhoz címzett levél a Soproni Állami Levéltárban található, Lad. XXIV et Y, Fasc. XIII. Num. 900, illetve Lad. XIX. et T, Fasc. III. Num. 158 számon.

⁵ Ferenczffy Lőrincz szövegében közzétett nyomdai reklámlevelét Tirnitz Józseffel, a Soproni Állami Levéltár igazgatóhelyettesével olvastam össze.

¹ HAAN Lajos: *Bél Mátyás*. Budapest, 1879. 18. 65.

² Coll. Batthy. Cat. X. Hist. Tit. VII.

³ MESZLÉNYI Antal: *A magyar hercegségek arcképsorozata (1707–1945)*. Bp. 1970. 126.

korabeli *Mindenes Gyűjtemény* is megírt róla 1789-ben, hogy ti. buzgón és költséget nem kímélve igyekszik minden Magyarországra vonatkozó írásművet megszerezni.⁴

Az említett Bél-iratkötegekben egyszerre csak ismerős kézirat került a szemem elé — már majdnem a vége felé a kötegeknek. *Supplementa ad Biographiam Medicorum Hungariae et Transilvaniae suis quaeque Locis inserenda vel corrigenda aut inde delenda*: — magyarul: Kiegészítések a Magyar- és Erdélyország Orvosai Életrajzához, melyeket a maguk Helyein kell beiktatni vagy kijavítani vagy onnan törölni. Következik hat, kézzel teleírt oldal a sajtó alá készített változtatásokkal kezdve a 2. cikkelytől a 10.-ig. Hetedik oldalként a mű 1. kötetének („Centuria prima”) a címlapja következik ugyancsak kézzel írva. Rajta felül ez a megjegyzés: „Operis hujus Titulum hunc esse vellem.” — azaz: Ezt szeretném e mű címodalálul. Az oldal alján pedig ez a „Nota bene”: „Nollem in prima pagina Nomen meum adponere, nam id praeterea in Articulo ultimo in adjecta Nota, et asterisco signata, indicabitur.” Magyar fordításban: Nem akarnám az első oldalra odatenni a nevemet, hiszen azt különben is feltünteteti az utolsó cikkelyben odavetett, csillagos megjegyzés. S valóban, az I. kötet címlapjáról hiányzik a szerzőnek, Weszprémi Istvánnak a neve.⁵ A „nollem” ill. a „vellem” idealakok egyesszám I. személye azt sugallja, hogy maga a szerző, Weszprémi István írta le ezeket a sorokat.

Nem cáfolja ezt a feltevést az iratköteg és a borítólappal közbe csúsztatott betétlap, amelyen más kéz írásával a következő feljegyzés olvasható: „Histor: VII. a. 19. Supplementum ad Geographiam Medicorum Hungariae et Transilvaniae Suis quaeque Locis inserenda vel delenda, aut corrigenda, quo autore, unde comparatum non liquet.” Nyilván a primás valamelyik udvari papja jegyezte be, tévesen Geographiának olvasva a Biographiát, hogy nem tudni, ki a szerzője e kiegészítéseknek, sem azt, hogy honnan vásárolták. Némethy Lajos (1840—1917) egyháztörténész, aki később átlapozta a Bél-hagyaték iratait, ceruzával áthúzta a „Geo” szórészt, a „Bio” szócskát írva föléje. Ugyancsak ceruzával beírta a „Transylvaniae” szó után a 2 sor közé a szerző nevét: „Steph. Veszprémi”.⁶

Hozzáláttam ezután a kéziratban javasolt változások egybevetéséhez az 1784-ben megjelent könyv szövegével.

A 2., Aemilius Julius-t tárgyaló cikkelyben a nyomtatott szöveg tárgyesetbe teszi a budai Sodalitas Litteraria Danubiana tagjainak a nevét. Közülük a krakkói „Vinifer Erasmus” a kéziratban „Pinifer Erasmus”-ként szerepel. Ami a testület elnökét, a veszprémi püspököt illeti, Wallaszky Pál műve,⁷ amelyből Weszprémi István a névsort idézi, nem említi a nevét. A nyomtatott szövegben szerzőnk hozzászeli, hogy Szentiványi Márton *Dissertatio Paralipomenon*-ja sem említi.⁸ Valójában ifj. Vitéz János volt.

Egészen jelentéktelen stiláris eltérést vettem észre az Apáczai Jánosról szóló 4. cikkely 6. pontjában.

A Bejtke Istvánnal foglalkozó 8. cikkely kéziratosa változatában aláhúzott a pótlás egész szövege. Ezzel szemben a nyomtatott szövegben egyetlen szót szedtek kurzívval: Pazmanus, azaz Pázmány bíborosérsek nevét. (A kéziratban ez a név németesen így szerepel: „Pazmannus”, két n-nel.) A vele kapcsolatos megállapítás viszont élesebbnek tűnik a

⁴ MESZLÉNYI, i. m. 124.

⁵ Batthyány-gyűjt., Cat. X. Hist. Tit. VII. a. 19. Vö. WESZPRÉMI István: *Succincta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Centuria Prima. Lipcse, 1774. Címlap.

⁶ Ld. a 2. ill. 5. jegyz.-ben i. h. Némethy Lajos kézírásának azonosítását V. Kovács Sándornak köszönöm.

⁷ Ld. WESZPRÉMI i. m., a 2. és 3. lap apróbetűs jegyzete. Wallaszky Pál művének a címe: *Tentamen historiae litterariae sub Matthia Corvino rege*. E mű 74. lapjára utal.

⁸ Ld. a 7. j.-ben i. h.

Operis hujus titulum huc esse velle.

SUCCINCTA
 MEDICORVM
 HVNSARIAE
 ET
 TRANSILVANIAE
 BIBLIOPRAEPOSIT.

CENTVRIA PRIMA.

Excerpta

ex Aduersariis Auctoris.

Examine aliquis nostris ex officio vltro!

Dido apud Virgil. Aeneid. IV.

VS. Nellen in prima pagina Nomen auctoris adnotare, non id praeterca in An-
 nulo ultimo in Dignitate Notae, et officio signata, indicabitur.

nyomtatásban, mint a kéziratban. Itt így ír W. I.: „. . . et quare hoc ita factum sit, edocet acerbius R. E. Cardinalis, Pazmannus. . .”, azaz: . . . s hogy miért történt így, arról keserűen (vagy: epésen) tudósít a római egyház bíborosa, Pazmann. A nyomtatott szövegben ugyanez így hangzik: „. . . quare id factum ita sit, mordacibus, pro more suo, verbis, docet Cardinalis Pazmanus. . .”. Magyarul: „. . . hogy ez miért történt így, szokása szerint csípős (szószert: harapós) szavakkal tudósít Pázmány bíboros. . .”⁹

Bejthe műveinek a felsorolásában lényegtelen eltérések vannak a kurzív szedést, a szórendet és a ragozást illetően.

Érdekes a 8. helyen szereplő mű címe: A kézirat így idézi: „Fives Könüv, füveenc és fáknac nevekről” stb. Hozzáteszi: „quae sequuntur, addenda sunt omnia” — ami még következik, nyilván a címlapon, mind hozzá kell tenni. A nyomtatott könyvben ez meg is történt, de már átírva a XVIII. századi magyar helyesírás szerint.¹⁰

A 16. cikkelyben (Csuzi Cseh János) minden változtatás átkerült a nyomtatott szövegbe. A 19. cikkelyben (Draco) egy szó az eltérés. Bonfini bírálójának Decsi Jánosnak a nevéhez került ez az előnév: „Barouius”.¹¹ (Baronyai)

A 20. cikkely (Dudith András) rövid betoldása változatlanul, a 21. cikkely (Erzsébet királyné) hosszabb lélekzetű csillagos jegyzete rövidebb alakban került a könyvbe.¹²

A 22. cikkely személye mellől elmaradt mind az eredetileg szerepelt Balassi, mind a változtatásként javasolt Balásfi előnév, úgyhogy a cikkely szereplőjeként megmaradt: „Ellebodius (Nicasius)”.¹³

A Galeottoval foglalkozó 29. cikkely javasolt csillagos jegyzete, ahol Wallaszky már említett művét idézve szerzőnk megígéri, hogy az általa említett Mátyás korabeli 3 orvoshoz a második Centúriában még kettőt fűz majd hozzá, a nyomtatásban több, mint 20 sorral bővült. Ebben előfordul a Caserta-i püspök, akiről a III. cent. I. és II. cikkelyében írt, továbbá Valor Fülöp és Váradi Mihály, akik az I. cent. 65. és 96. cikkelyében kaptak helyet. Ugyanitt szerepel egy elírás is, amit nyomtatásban majd az „errata”-jegyzék hoz helyre.¹⁴

Jelentéktelen stiláris változásokkal és rövidítésekkel ment át a sajtón mindaz a változás, amit Weszprémi a 31. cikkellyel (Hellenbach) és a 34.-kel (Hofsteter János Ádám) kapcsolatban javasolt. Utóbbinak a műveit felsorolva a mesterséges cinóberről írt traktátusánál a nyomtatott szövegből kimaradt a kérdés: „an editus?” — vajon ki lett-e adva. A csillagos jegyzetben szereplő versből lemaradt egy sor, ez azonban sajtóhiba, amit pótolni az errata-jegyzék.¹⁵

A Köleséről szóló 47. cikkelyben, művei felsorolásában, a 2.-nál írásban kimaradt az értekezés címe, de nyomtatásban megvan: *De Sacrificiis* — az áldozatokról. A 3. múnél viszont a vonatkozó bibliai hely van másként megadva az írott változtatásban, mint a nyomtatottban.¹⁶

A Madai Dávid Sámuel tárgyaló 54. cikkelyben az 5. mű címénél pontosabb a nyomtatott szöveg a kéziratossal javaslatnál, mert a *Vollständiges Thaler-Cabinet* c. numizmatikai katalógusnak mind a 4 kötetét felsorolja (a IV. k. 1774-ben jelent meg), sőt, hozzáteszi a gyűjtemény értékelését is: „Nem könnyű a magánemberek között” — kimaradt: találni

⁹ Ld. WESZPRÉMI i. m. 14.

¹⁰ Uo. 15.

¹¹ Uo. 32.

¹² Uo. 40.

¹³ Uo. 40.

¹⁴ Uo. 51—52.

¹⁵ Uo. 72.

¹⁶ Uo. 86. A kéziratban több hely is szerepel, a nyomtatásban csak a Gen. (1 Móz.) 22, 18.

olyan valakit — „aki a talléroknek olyan bőséges és választékos gyűjteményén örvendeznék, amit bizonyára senki a kutatók közül nem hagy megnézetlenül.¹⁷

Moller Ottó Károly életével kapcsolatban (59. cikkely) az írásban javasolt törlés bennmaradt a nyomtatott szövegben. Csekély stiláris változtatással arról szól, hogy az 1761. augusztus 4-i nagy beszercebányai tűzvész idején, amikor több mint 300 ház leégett, és 150-en lelték halálukat, Moller lakberendezésének és könyvtárának nagyobb része is a tűz martaléka lett. Nem sokat változtat ezen, hogy a hiba-jegyzék törlendőnek tünteti fel ezt a hosszú mondatot. . .¹⁸

A Pápai Páriz Ferencről és műveiről szóló 63. cikkelyben két jelentéktelen stiláris eltérést találtam. Ugyanott csekély változás van az 1. művével kapcsolatos román versben.¹⁹

A 72. articulus szövegébe maradéktalanul bekerült a himlőoltással kapcsolatos csillagos jegyzet, amelyben Weszprémi kiáll Raymann eperjesi orvos elsőbbsége mellett a britekkel szemben.²⁰ Hasonlóan változatlanul vette át a nyomda a Stock Jánossal, Zsigmond és Albert magyar királyok udvari orvosával kapcsolatos szövegmódosítást. (86. cikkely)

Tsókás Péter harmadikként felsorolt munkájának címe élesebben jezsuitaellenes fogalmazású a nyomtatott könyvben, mint Weszprémi István kéziratos korrekció-javaslatában. Ebben csak annyi az él, hogy a rend kolozsvári gimnáziumát így aposztrofálja: „in gymnasium Jesuipolitano” — Claudiopolitano helyett. A nyomtatott szövegben ugyan „Claudiopolitano” van, de utána következik ez az éles kitétel: „a nouis Societatis Judae monachis”, magyarul: Júdás Társaságának új szerzetesei által. Különbözik a mű teljes címe: „*Theorematum, de puro expresso Dei verbo, tam scriptis, quam viva voce tradito, et pari utriusque auctoritate, an. 1581, in Gymnasio Claudiopolitano in Transilvania, a novis Societatis Judae monachis propositorum examen et refutatio. Accedunt orthodoxae assertiones de auctoritate et necessitate ac fine sacrarum litterarum, certissimis Scripturarum testimoniis, et sacris antiquorum Patrum scriptis comprobatae*”. Magyarra fordítva: Az Isten tiszta és kijelentett, mind írásban, mind pedig élőszóval áthagyományozott igéjével, s e kettő azonos tekintélyével kapcsolatos, 1581-ben az erdélyi Kolozsvár gimnáziumában a Júdás Társasága új szerzetesei által előadott elméleteknek vizsgálata és cáfolata. A könyv egyébként 1584-ben jelent meg Genfben.²¹

Hasonló a helyzet a 4. munkával kapcsolatban, amely szintén egy jezsuitaellenes röpirata Tsókásnak. Weszprémi címjavaslata egyszerűen: *Pigmentum originis Jesuiticae*. A nyomtatott szövegben ez olvasható: „*Pigmentum originis sectae Iesuiticae, quo vita, doctrina, et mores Iesuitarum, in primo nouae huius Sectae magistro repraesentati, depinguntur*”, magyarul: A jezsuita szekta eredetének festménye, amelyben lefestik a jezsuiták életét, tanítását és erkölceit, ahogyan ezeket ez új szekta első mestere bemutat-

¹⁷ Uo. 102.

¹⁸ Uo. 116—117. ill. 209.

¹⁹ Ld. az errata-jegyzéket a 127—128. lapokhoz.

²⁰ Uo. 155.

²¹ Uo. 190. Meg kell jegyezni, hogy itt a modern kétnyelvű kiadás fordítása pontatlan. „Az Isten írásban vagy élőszóban ránk hagyott tiszta és világos szaváról vallott s 1581-ben *mindkettejük tekintélye alapján* a Júdás-társaság újféle szerzeteseitől . . .” (1. k. Bp. 1960. 381.) „*Mindkettejük tekintélye*” — személyekre érthető kifejezés. Itt azonban nincs szó a személyek tekintélyéről. Hanem a lutheri „*sola Scriptura*”, azaz egyedül a biblia mint hitforrás elvével szemben a tridenti (Trento-i) zsinaton meghatározott másik, katolikus elvről, mely szerint Isten írott és élőszóban áthagyományozott szavának, tanításának egyképpen megvan a hitforrás jellege. A zsinat *mindkettőt* „*pari pietatis affectu ac reverentia suscipit*”. (Ld Conc. Trid. Sessio IV. 1546. ápr. 8. In: DENZINGER—UMBERG: *Enchiridion Symbolorum*. Freiburg i. Br., 1942. 279.) A kolozsvári jezsuiták ugyanezt a jelzőt használták ugyanebben az értelemben.

ja. A 3.-ként feltüntetett munka 2 ív terjedelmű, ez a 4. 2 1/2 ívnyi, és ugyancsak Genfben jelent meg 1584-ben. Mindez a 92. cikkelyben.²²

A Weber Jánosról tárgyaló 98. cikkely csillagos jegyzetének szövege Rezik János eperjesi gimnáziumi igazgató sokáig kéziratban maradt munkájával kapcsolatban csak stílírasián tér el az írásos pótlásától.²³

Végül a 100. cikkely csillagos jegyzete — ahol magáról Weszprémiről van szó — ugyancsak csekély stílusbeli különbségekkel került a kéziratból a nyomtatott könyvbe.²⁴ Az ezt követő javítás, amely Weszprémi második feleségére s a tőle született gyermekekre vonatkozik, azonos írásban és nyomtatásban.²⁵

A kötet címlapja pedig csaknem azonos az írásban előterjesztettel, kivéve természetesen a lap tetején olvasható utasítást és a lap alján szereplő N(ota)B(ene) jegyzetet. Ez utóbbiban kifejezi azt a kívánságát, hogy a neve ne szerepeljen a címlapon, mivel az utolsó (100.) cikkely csillagos jegyzetéből úgyis kitűnik. A két kis eltérés az *Aeneis*ből vett mottóval kapcsolatos. A kéziratban „!”-jel van az idézet végén. Az irodalmi utalás pedig tartalmazza „Virgilius” (= Vergilius) neve előtt az „apud” viszonzószót. A nyomtatott címlapon ez hiányzik, a felkiáltójel helyett pedig pont van az idézet végén.

Említettem már néhány belső ismérvet, amely a kéziratnak eredetére nézve Weszprémi szerzősége mellett szól. Külső ismérvként kínálkozik az egybevetése olyan kézirattal, amely biztosan Weszprémi István tollából való. A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található a XVI. q csoportban q 292/6 jelzettel a *Mulier temulenta*-kézirat, amely biztosan Weszprémitől való. Ő maga is említi a *Succincta* I. kötetében, a 100. cikkelyben saját művei között.²⁶ Mind a címlap, mind a további 9 1/2 szöveglap kézírása világosan egyezni látszik az esztergomi kézirat általános és részleges jellegével.

További érdekes kérdés lehet, hogyan kerülhetett Weszprémi kézírata a Bél Mátyás-hagyatékba. Hiszen nem valószínű, hogy Batthyány primás külön szerezte volna meg ezt a néhány lapot, és utólag tette volna valaki a Bél-iratok közé.

Bél Mátyásról tudjuk, hogy nem egymaga dolgozott. Valóságos kutatócsoportja volt, amelyet fiaiból és tanítványaiból szervezett, és így gyűjtötte mindenféle a műveikhez szükséges adatokat.²⁷ Mivel Weszprémi Bél Mátyás halála évében mindössze 26 éves volt, és

²² Uo. (Weszprémi) 190.

²³ Uo. 198. Újban megjelent kétnyelvű kiadásban Pozsonyban; REZIK JÁN — MATTHAEIDES Samuel: *Gymnasiologia* (Euangelico-Hungarica . . .) — *Dejiny gymnázii na Slovensku*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Vladislav Ruzička. Bratislava, 1971. 614 l. E modern kiadásra V. Kovács Sándor hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

²⁴ Uo. 202.

²⁵ Uo. 205.

²⁶ Az *Opera Inedita* között a 3. helyen megemlíti egyben azt is, hogy ez az értekezés — egyébként a teljes címe: „*Mulier temulenta Holbergiana methodo feliciter curata per St. W. (= Stephanum Weszprémi) Philiatrum, Londini apud Ioan. Tuach, at the Golden Ball in vico, dicto Strand. An. MDCCLV.*” — az 1756-ban megjelent orvosavató Észleleteiben is szerepel, ugyancsak a 3. helyen, a 26. lapon. — Az eredeti debreceni címlírás, amely „*Philianus*” család- és „*St. W.*” utónevű szerzőt ad meg, téves. — A cím magyar fordítása: A Holberg-féle módszerrel, Weszprémi István orvosjelölt (szó szerint: orvoslást kedvelő) által sikeresen meggyógyított részeges asszony. — Holbergől ld. a szerző előadását: „A 33 éves Weszprémi István javaslata a pestisoltás megkísérlésére”; in: *Orvostörténeti Közlemények*, 75—76. sz. (1975) 126. — A Holberg-féle módszer tk. a beteg felvilágosítása, esetleg káros önszuggesztíójának ügyes megszüntetése. — Érdekes, hogy Weszpréminek e munkája, melynek fordítását elkészíttem és benyújtottam közlésre az OtK szerkesztőségének, a címterv tanúsága szerint ugyanabban az évben s ugyanazon londoni nyomdásznál jelent volna meg, mint a *Tentamen de inoculanda peste*. Utóbbi fordításomban megjelent az OtK id. sz. kötetében, 171—191.

²⁷ Vö. *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. k. Bp. 1967. 163.

semmi adatunk sincs arra, hogy már ekkor készen lett volna a *Succincta* kézírata, nem valószínűsíthető az a feltevés, hogy kettejük között e tárgyban személyes kapcsolat lett volna. Viszont a Bél-körhöz személyes kapcsolatok fűzték Weszprémit. Bél Mátyás fia, Bél Károly András (1717—1782), aki 1743-tól egyetemi tanár Lipcsében, és többek között magyar őstörténeti és középkori témákkal is foglalkozott,²⁸ először írt a *Succincta* I. kötetéhez, amely 1774-ben jelent meg éppen Lipcsében. E műhöz adatokat gyűjtve Weszprémi 1769-ben levelet ír Ráday Gedeonnak, aki annak idején Bél Mátyással is levelezésben állt,²⁹ két nappal később pedig Cornides Dánielnek. Ez „a felvidéki historikus, Bél Mátyás és Kármán József tanítványa. . . főként az erdélyi vonatkozású anyag feltárásában nyújthat segítséget”.³⁰ Nyilván itt kereshető a válasz a feltett kérdésre. Apja irodalmi hagyatékát minden bizonnyal Bél Károly András vette át, s a Lipcsében élő tudósnak küldhette el Weszprémi a lipcsei nyomda sajtója alá készülő kéziratának változtatásait egyrészt véleményezés, másrészt továbbítás végett. Így az sem lehetetlen, hogy a kézirat és a nyomtatott szöveg közti eltérések Bél Károly András lektorálásának eredménye.

Bél Károly András 1782-ben Lipcsében önkézzel vetett véget életének, feltehető, hogy kéziratának magyar vonatkozású darabjai a Magyarországon maradt özvegy édesanyjához kerültek, s tőle vette meg aztán *Batthyány* primás. Feltételezésemet igyekeztem megerősíteni lipcsei, jénai és hallei tudománytörténészekhez intézett szó- és írásbeli megkeresés útján, de sajnos, közléseik szerint semmi nyoma sincs az ottani levéltárakban Bél Károly András iratainak, vagy annak, hová kerültek azok halála után.

VIDA TIVADAR

Egy százésetendő propagandakiadvány keletkezéséről. A XIX. századi osztrák politika apológiái közül egy vált igazán nevezetessé, s az is csupán zseniális leleplezője jóvoltából. Pedig a Széchenyi *Blick*-je (1859) által hírhedtté tett *Rückblick auf die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns* (1857) nem az első, és különösen nem az utolsó kísérlete volt a császári kormánynak, hogy a hazai közállapotokat a nemzeti és nemzetközi közvélemény előtt kedvező színekben tüntesse fel, s így bizalmat (és hitelt!) szerezzen a pillanatnyi politikai vezetés számára. Úgy tűnik, nem csupán Bach Sándor — Nyugat-Európában mélyen megvetett — abszolutisztikus rendszere igényelte a jóindulat megnyerését, hanem a kiegyezéssel létrehozott, liberálisnak hirdetett dualista szerkezet is rászorult életrehívóinak védelmére. 1870-ben, először angolul, Londonban jelent meg az a mindmáig kevés figyelemre méltatott, vaskos kötet, amely a beusti politika s az osztrák—magyar kiegyezés legnagyobb szabású védírata. Rokonsága a *Rückblick*-kel szembeötlő: névtelenségbe burkolózó államférfiú öngazolása mindkettő. Az osztrák kormányzat azonban mintha időközben jobban felismerte volna a külföldi közvélemény politikai jelentőségét: ezúttal egy idegen tollával íratja meg, s külföldön, egy éven belül három nyelven és nagy példányszámban adja közre és terjeszti apológiáját. Am csak a módszerek korszerűsödtek: a propagandairat rendeltetése és szelleme ugyanaz maradt. Pillantsunk száz év múltán a kötetbe és derítsük fel keletkezésének történetét.

***

²⁸ Uo. 162—163.

²⁹ Ld. a Ráday Könyvtár Levéltárának vonatkozó anyagát, amelybe 1973 őszén betekinhettem Bél Mátyás *De re vestiarum Hungarorum* (= A magyarok öltözködése) c. kéziratának azonosítása végett; valamint HAAN Lajos i. m. 66.

³⁰ Ld. a *Succincta* modern kiadásának I. kötetében az előszó megállapítását a XLIV. lapon. (Írója Schultheisz Emil.)

„A császári követség az itteni sajtónál évek óta nem tud többet elérni, minthogy néhány lap (Morning Herald, John Bull stb.) „Jelentések Bécsből” címmel rovatot nyitott. Nem járt eredménnyel az a kísérlet, hogy a sajtóra nagyobb mérvű befolyást gyakoroljunk, és minthogy többrendbeli tapasztalat nyomán az a meggyőződésünk alakult ki, hogy az angol újságírás tényszerű függetlensége folytán csak igen nagy pénzüsszegek bevetése révén számíthatnánk sikerre, és a kisszerű befolyásolási törekvések teljes mértékben kudarcot vallottak, a kevés szálát elvágtuk és a sajtóval mindennemű kapcsolatunkat megszakítottuk.”¹

Kálnoky Gusztáv grófnak, a londoni osztrák követség titkáranak, a későbbi osztrák—magyar külügyminiszternek 1866 decemberében kelt jelentése világos képet ad a követség és az angol sajtó viszonyáról az 1860-as évek első felében.² A jelentés egyben korszakhatárt is jelöl: a hivatalba lépő Friedrich Ferdinand von Beust kancellár 1866—67 fordulóján éppen azért kívánta felmérni a nyugat-európai sajtó osztrák befolyásolásának addigi tapasztalatait, hogy új utakra léphessen a sajtópolitikában.

A porosz—osztrák háború után hatalomra kerülő Beust báró rendkívüli érdeklődéssel fordult a nyugat-európai sajtó felé. Felmérte a hazai és külföldi közvélemény befolyásolásának jelentőségét, s a sajtóorgánumokat kitűnő eszköznek tartotta erre a célra. Nyugat-európai sajtópolitikájának eredményei kétséggel kívül hozzájárultak a beusti diplomácia sikereihez. A sajtó ügyeket 1867. január 1-től a külügyminisztérium külön részlegéhez rendelték és egyidejűleg feltérképezték az egyes nyugati országokban folytatott sajtópolitika addigi eredményeit. 1869-ben Beustnak sikerült titkos kormányalapot is létesítenie, főként államrendőrségi és sajtópolitikai célokra. Ebből a Departement III, a Külügyminisztérium Sajtóosztálya 200 000 forintot kapott, a következő évben pedig 185 000-et.³

A beusti diplomácia elsősorban Franciaország felé fordult nagy érdeklődéssel, s így érthető, ha a külföldi sajtópolitika is elsősorban Párizsnak szentelte a legtöbb figyelmet.⁴ Ezt mindenekelőtt a költségvetés egyenlőtlen megoszlása mutatta: míg 1867-ben a párizsi osztrák követség 127 000 frankot kapott sajtó célokra, addig Apponyi Rudolf gróf londoni követsége 1865 és 1871 között mindvégig évenként 200 fonttal gazdálkodhatott, kivéve az 1866-os, háborús esztendő, amikor ezen összeg kétszeresét bocsátották a londoni követ rendelkezésére.⁵

Két fő oka volt annak, hogy Beust az előző korszakhoz képest nem emelte fel az angliai követség költségvetését. Egyfelől a tapasztalatok sok év óta azt mutatták, hogy az angol közönség alig érdeklődik kontinentális ügyek iránt. A korszak angol külpolitikai gondolkodásában lényeges új mozzanat volt a *non-intervention* (be-nem-avatkozás) elvének gyakorlati programmá emelése, ami nemcsak az angol politika, hanem a közgondolkodás izolálódásához is vezetett.⁶ Az angol közvéleményben megmutatkozó feltűnő külügyi érdek-

¹ Kálnoky—Beust; London, 1866. december 19. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) (a továbbiakban: HHStA): Min. des Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 68, Berichte, No. 76 F

² Az angol publicisztika osztrák befolyásolásának forradalom utáni problémáival és a kiegyezés előtt elért eredményeivel. *Apponyi Rudolf londoni követsége (1866—1871)* című, sajtó alatt levő tanulmányom foglalkozik (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976).

³ KREBS, Barbara: *Die westeuropäische Pressepolitik der Äre Beust (1865—1871)*. Göppinger Akademische Beiträge, Nr. 5 (Göppingen, 1970) 5, 93—99. l.

⁴ A dualizmus osztrák propagandájának franciaországi eredményeiről ld. LORANT, André: *Le compromis Austro-Hongrois et l'opinion publique française en 1867* (Genève, Librairie Droz, 1971); ill. KREBS, Barbara: i. m. 10. l. Lorant munkájáról frott recenziómat ld. Századok, 1973/3, 757—761. l.

⁵ KREBS, Barbara: i. m. 101. l. — A londoni követség sajtó-célokra kapott dotációjára vonatkozóan ld. HHStA: Min. des Äussern, Presseleitung, 1867: 756; 1868: 78, 279, 333; 1869: 89, 191, 338, 406, 518, 589, 742, 781, 782 (vö. Index: 1867—1873).

⁶ Vö. Tibor FRANK: *Foreign Affairs in British Political Thought in the 1860s*. In:

telenséggel, sőt tudatlansággal a kortársi publicisztika behatóan foglalkozott.⁷ A. G. Stapleton, aki 1866-ban egész kötetet szentelt a „beavatkozás vagy be-nem-avatkozás” kérdéskörének, munkájában több helyen is arról panaszkodik, hogy „ez ország népének nagy többsége — nem lévén tisztában valódi helyzetével — érdektelen a külpolitika iránt, és általában nagyon nehéz, néha egyenesen lehetetlen (a külpolitika) fontosságának tudatára ébreszteni.”⁸ A *Times* cikkírója ugyanígy panaszkodik 1866-ban: „Aligha volt oly idő, amikor ez ország népe olyan kevés figyelmet fordított volna a kontinens ügyei iránt, mint az elmúlt két évben.”⁹ A kortárs Marx az angol polgárság külpolitikai tudatlanságát két okból eredeztette.

„Egyrészt az 1688. évi dicsőséges forradalom óta Angliában mindig az arisztokrácia monopolizálta a külügyek irányítását. Másrészt a munka fokozódó megosztása bizonyos mértékben verszegénnyé tette a középrétegek tagjainak általános intellektusát, mint-hogy minden energiájukat és szellemi képességüket kereskedői, ipari és szakmai érdeklődésük szűk területére korlátozta. Így történt, hogy külügyi és nemzetközi ügyekben az arisztokrácia cselekedett, a sajtó pedig gondolkodott helyettük, és mind az arisztokrácia, mind a sajtó csakhamar rájöttek, hogy kölcsönösen érdekükben állna az összefogás.”¹⁰

Az angol közönség egy része olykor egyenesen színjátéknak tekintette a nemzetközi eseményeket, s a vélemények legfeljebb annak megítélésében különböztek, hogy vajon komédiát látnak-e éppen vagy tragédiát.¹¹ Pedig a színvonalas folyóiratok tucatjai igyekeztek az angol otthonokban is érdeklődést kelteni a nemzetközi küzdőtér nagy kérdései iránt.¹² Sőt, oxfordi tudósok megkísérelték még az angol külpolitika tudományos szintű elemzését is.¹³ Népszerűsége ugyan egy ilyen pozitívista fogantatású munka nemigen számíthatott, hiszen — Stapleton könyvéhez hasonlóan — keményen bírálta az angolokat,¹⁴ mégis jól mutatta, hogy az angol szellemi életben nagyon is él az igény Anglia nemzetközi helyzetének, külpolitikai küldetésének az eddigi vélekedéseket felülvizsgáló, újszerű meghatározására. Mert ha a politikus közvélemény nagy többsége tisztában volt is azzal, hogy az európai elkötelezettség — legalábbis addigi formájában — túlságosan súlyos ballaszt az országnak, a hozzáértőbbek félték attól, hogy a kontinens ügyeitől való visszahúzódnás előbb-utóbb az angol világhatalmi pozícióról való lemondást fogja jelenteni.¹⁵

Erzsébet Perényi and Tibor Frank (eds.): *Studies in English & American*, Vol. 2 (ELTE, Budapest, 1975.) 323—348. 1.

⁷ (REEVE, Henry:) *The State of Europe* (The Edinburgh Review, Vol. 124, 1866. július, 275. l.) — A szignálatlan tanulmány szerzőjének azonosításában a *The Wellesley Index to Victorian Periodicals, 1824—1900* c. kiadvány volt segítségemre (Editor: Walter E. Houghton, Vol. I; Wellesley College, Mass., USA, University of Toronto Press, Routledge & Kegan Paul, Toronto—London, 1966).

⁸ STAPLETON, Augustus Granville: *Intervention and Non-Intervention, or the Foreign Policy of Great Britain from 1790 to 1865* (London, 1866) 272, 269. l.

⁹ The Times, 1866. március 20.

¹⁰ MARX, Karl: *A londoni „Times” és Lord Palmerston*. Marx és Engels Művei, 15. kötet, 299—300. l.

¹¹ POSTGATE, Raymond—VALLANCE, Aylmer: *Those Foreigners. The British People's Opinion on Foreign Affairs as reflected in their Newspapers since Waterloo* (London—Sydney—Bombay, 1937) 109. l.

¹² ELLEGÅRD, Alvar: *The Readership of the Periodical Press in Mid-Victorian Britain* (Göteborgs Universitets Årsskrift, Vol. LXIII, No. 3, Göteborg, 1957) — Hálás vagyok Pajkossy Györgyné dr.-nak (ELTE Egyetemi Könyvtár), amiért felhívta figyelmemet erre a kiváló munkára.

¹³ *International Policy. Essays on the Foreign Relations of England* (London, 1866).

¹⁴ LYULPH STANLEY, E.: *International Policy...* (The Fortnightly Review, Vol. V, 1866. július 15., 636—640. l.)

¹⁵ (Reeve, Henry:) i. m. 294—295. l.

Az angol publicisztika befolyásolhatósága iránti szkepszis másik oka az volt, hogy újra meg újra bebizonyosodott: a jelentősebb angol lapokat nem lehet megvesztegetni. Ezt hangsúlyozta Kálnoky az 1860-as évek első felére vonatkozó összefoglaló jelentésében is, s ezt erősítették meg azok az ügynökök is, akiket a kiegyezés után küldtek Angliába. A követségi és az ügynöki jelentésekben rendszeresen visszatérő panasz, hogy a kontinens ügyei iránt az angol lapok nem mutatnak érdeklődést; egy 1870. évi ügynöki jelentés pedig kendőzetlenül kimondja: „Tapasztalataink szerint pénzügyi eszközökkel alig látszik lehetségesnek, hogy befolyásoljuk a vezető sajtó-organumok irányvonalát, mert a jelszó az, hogy „we would not commit us. . .”¹⁶

Mindennek ellenére a Beust-kormány ismételt kísérleteket tett az angol sajtó befolyásolására. E próbálkozásokat az elmondottak ismeretében nem szabad túlértékelnünk, számbavételük ugyanakkor nélkülözhetetlen és tanulságos: bepillantást enged az információk áramlásának és a külföldön kialakuló Ausztria- és Magyarország-kép formálódásának mechanizmusába.

A Külügyminisztérium a kiegyezés után a brit sajtóval nem elsősorban a londoni osztrák követségen keresztül lépett érintkezésbe; sajtóattasét is csak a későbbi időszakban alkalmaztak Londonban.¹⁷ A vidéki sajtóval az osztrák konzulátusok érintkeztek: Krapf liverpooli konzul példaként kitűnő kapcsolatrendszert épített ki a helyi organumokkal. A legfontosabb közvetítő azonban a kiegyezés után kiépülő ügynöki hálózat volt, amely részben a követséggel, részben pedig közvetlenül a Külügyminisztériummal (Präsidiat-Sektion des Ministerium des Aeussern, Departement III, más néven Pressleitung) állott kapcsolatban.

Az osztrák publicisztika fő ereje Angliában az *Englische Korrespondenz* című lap lett, melyet az osztrák Schlesinger szerkesztett. Bécs évi 600 forinttal támogatta Schlesingert, akinek lapját nemcsak Angliában, hanem Észak- és Dél-Németországban is sokan olvasták. Az osztrák sajtópolitika keleti orientációját leginkább talán az osztrák alapítású, *Eastern Budget* című lap tükrözte, mely már elnevezésével is utalt politikai irányvonalára. A Pressleitung évi 400 forinttal támogatta az 1869-ben induló lapot, és kötelezte magát információs anyag szolgáltatására. E lapok megindulásáig a Pressleitung azokkal az angol lapokkal igyekezett elsősorban kapcsolatot teremteni, amelyek külpolitikai tudósításaikban és híryanagukban a hangsúlyt a keleti problémákra tették (így például a *Pall Mall Gazette* és a *Morning Post*). E lapokkal angol és osztrák ügynökök kötötték össze a császári és királyi kormányzatot.¹⁸

Az osztrák érdekeket képviselő angolok közül Henry de Worms (1840–1903) játszotta a legfontosabb szerepet. A Rothschildokkal rokonságban álló Worms a *Standard* tudósítójaként gyakran járt az osztrák fővárosban, ahol feleségül vette Todesco bankár legidősebb leányát. A Todesco-házban hamarosan közeli, sőt baráti kapcsolatba került Beusttal és munkatársaival.¹⁹ A kiegyezés táján, Leopold Friedrich von Hofmann báró (az új kancellár külügyminisztériumi osztályfőnöke, a későbbi közös pénzügyminiszter) buzdítására vál-

¹⁶ HHStA: Min. des Aeussern, Pressleitung, 1870. Karton 21, 334, Agentenbericht. Idézi Krebs, i. m. 49. l.

¹⁷ KREBS, Barbara: i. m. 18–19. l. — A követség csaknem valamennyi fontosabb sajtóközleményt kivágta, és a rendszeres jelentéssel együtt Bécsbe küldte. Vö. HHStA: Min. des Aeussern, Polit. Archiv, VIII. England, Berichte 1865–1870 (mellékletek).

¹⁸ KREBS, Barbara: i. m. 20, 51, 109, 156–158. l.

¹⁹ PRZIBRAM, Ludwig Ritter von: *Erinnerungen eines alten Österreichers, Band I.* (Stuttgart—Leipzig, 1910) 262–263. l. — *Dictionary of National Biography: Supplement 1901–1911* (Oxford University Press repr. 1958, Vol. I.) 495–496. l. — A Todesco-családra vonatkozóan ld. FRANZ, Georg: *Liberalismus. Die deutsch-liberale Bewegung in der Habsburgischen Monarchie* (Callwey, München, 1955) 203. l.

lalta magára azt a feladatot, hogy az osztrák érdekek szószólója legyen az angol publicisztikában.²⁰ Egyfelől maga is írt cikkeket Ausztriáról, melyekhez Hofmanntól kapott anyagot, s igyekezett írásait vagy a *Morning Post*-ban, vagy a *Pall Mall Gazette*-ben elhelyezni.²¹ Másfelől megkísérelte az osztrákelles cikkek megjelenését meggátolni, ha másként nem ment, annyi pénzt fizetve egy-egy meg-nem-jelent cikk szerzőjének, amennyit az írásának honoráriumaként kapott volna. Figyelemmel kísérte ugyanakkor a porosz politika és a magyar ellenzék angliai sajtótörekvéseit is, és ezekről is tájékoztatta Bécsset. Angol lapok mellett bécsieknek is dolgozott: a *Deutsche Zeitung*ba írott vezércikkei nagy felhívást keltettek.²²

Ausztria, illetve a Beust-kormányzat érdekében kifejtett angliai tevékenysége legfontosabb eredményeként alighanem 1870-ben, névtelenül megjelentetett könyvét kell tekintenünk. A szerző „Egy angol”, aki a mű címében az Osztrák—Magyar Monarchia, valamint Beust gróf politikájának leírását ígéri. A könyv azonban a hangsúlyt főként az utóbbira, Beust működésére fekteti és a szövegből világossá válik, hogy itt gyanúsán hízelgő véleményt kapunk az osztrák politikusról, és „művéről, a dualizmusról”. A munka céljáról sokat megtudhatunk, ha összehasonlítjuk a könyv első és (1877-ben megjelent) második kiadását. Ez utóbbinak már a címéből is látni lehet, hogy mi a két kiadás közötti eltérés lényege: elmarad a Beustra utaló félmondatt. Pedig a második kiadás egyszerű utánnymás; változtatás mindössze annyi történt, hogy a második kiadás elhagyja azt az (akkor aktuális) néhány oldalt, melyen a szerző a Beustot ért támadásokra reagált, hevesen védelmébe véve a külügyminisztert; és ide toldja be a most aktuális részt, mely a keleti kérdéssel foglalkozik. E kiadás már feltünteti a szerző, Henry de Worms báró nevét is. Ezek a tények már magukban is arra utalnak, hogy itt egy Beust védelmében, a személye körüli polémiaiban adandó válaszként született munkáról van szó, melyből az aktuális vonatkozásokat Beust bukása után már nyugodtan el lehetett hagyni.²³

A kötet szövege még többet elárul a kiadvány céljairól. Határozott törekvése mindenekelőtt az, hogy az osztrák birodalomban végbement változásokat mintegy az angol modell követéseként értelmezze. Az alkotmányosság legfőbb akadályaként „a nemzeti-ségek sokféleségét, . . . valamint a centralizált és az autonóm rendszerek konfliktusait” említi. A szerző mindvégig nem titkolja, hogy műve tengelyében Beust személye és politikája áll, s munkája számos helyén talál alkalmat az osztrák politikus dicsőítésére. Személy szerint Beustnak tulajdonítja egyebek mellett az Ausztria iránti brit rokonszenv újjászületését, aminthogy a kiegyezés tervét és megvalósítását is az ő

²⁰ Worms—Hofmann; London, 1870. június 6. HHStA: Min. des Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 75, Varia. — Worms és a külügyminisztériumi Sajtóosztály együttműködésére vonatkozóan ld. HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung: 1868: 533; 1869: 288, 321, 350; 387, 419, 501, 556; 563; 659; 1870: 23; 342, 388, 398, 405, 469; 460 (vö. Index: 1867—73).

²¹ Worms—Hofmann; London, 1867. december 27. HHStA: Min. des Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 70, Varia. — Krebs, Barbara: i. m. 158—159. l. — HHStA Min. des Äussern, Pressleitung, Karton 21, 377, 1870 (Az irat hiányzik, tartalmára csak a mutatókönyv utal: Index: 1867—73).

²² KREBS, Barbara: i. m. 128, 155—156. l. — The Vanity Fair Album: a show of sovereigns, statesmen, judges, and men of the day . . . Vol. XII, London.; 1880, No. 326.

²³ Worms munkájának első kiadása: *The Austro-Hungarian Empire and the Policy of Count Beust. A political sketch of men and events from 1866 to 1870.* By an Englishman (London, 1870) XVII, 331 l.; második kiadása: WORMS, Henry de, Baron: *The Austro-Hungarian Empire.* A political sketch of men and events since 1866 (2nd ed., London, 1877) IX, 341 l. — Az 1. kiadás 260—273, ill. 323—327. oldalai helyén ld. a 2. kiadás 261—272, ill. 324—341. oldalait. Ez utóbbihoz ld. még WORMS, Henry de, Baron: *England's Policy in the East* (London, 1877) VII, 181 l., mely rövid idő alatt hat kiadást ért meg.

államférfiúi bölcsességéből eredezteti: „A szívből jövő, sokszoros „éljenek”, melyekkel a koronázás napján a magyarok a király kíséretében lovaglót [Beustot] köszöntöttek, meggyőzően bizonyították, hogy milyen nagyra értékelik a magyar kiegyezés érdekében végzett munkáját” — írja, és összegezve megállapítja, hogy Ferenc József koronázása Európa számára egy „megelégedett Magyarország” képét mutatta. Magyarországról ezen túlmenően nem is igen esik szó a negyedfélszáz oldalas könyvben, s a kevés utalás is a Lajtán-túli propaganda jól ismert elemeit dolgozza fel (így például a kiegyezés pénzügyi feltételeinek Ausztria számára kedvezőtlen következményeiről szól). A könyv nagyobb része a birodalom nyugati felének belpolitikai problémáival foglalkozik, amelyeket a „feudál-klerikális”, „ultramontán bigottokkal” harcban álló, felvilágosult Beust küzdelmeiként interpretál.²⁴

Az első kiadás anonimitását nyilvánvalóan Beust igényelte, nem akarván felfedni szerepét a munka megszületésében. Emlékirataiból, különösen pedig az annak 1887. évi angol kiadása elé Worms által (!) írott előszóból azonban már a kortársak is sok mindent megtudhattak a munka születéséről;²⁵ Ludwig von Przibram 1910-ben megjelent memoárjai, illetve a *Pressleitung* időközben hozzáférhetővé vált iratanyaga pedig az utókor számára is feltárták a propaganda-kiadvány hiteles történetét. A munka a bécsi Külügyminisztériumban készült, három publicista állította össze. A kiegyezésről Schmid-Zabierow báró, a belpolitikáról Ludwig von Przibram, a nemzetközi kapcsolatokról Ludwig von Orges írt egy-egy nagyobb fejezetet. Worms külön erre a célra kapott egy szobát a Külügyminisztériumban, ahol az angol szöveget készítette, s ahol rendszeresen tanácskozott a miniszterrel, illetve a nyersanyag összeállítóival.²⁶ Worms a Beust-memoárokhoz írott előszavában kifejezetten tagadta, hogy Beust bármiben is befolyásolta volna őt munka közben, és azt is, hogy köze lett volna a még 1870-ben (!) megjelenő német és francia kiadásokhoz.²⁷ A Przibram-émlékiratok tükrében azonban világossá válik, hogy itt *kifejezetten Beust intenciói szerint készült propaganda-nyagyról van szó*, amit — tekintettel arra, hogy Beust különösen fontosnak tartotta a nyugat-európai közvélemény befolyásolását — először angolul, majd nem sokkal később franciául és németül is megjelentettek. Wormsnak egy Beusthoz írott magánlevele elárulja a német és a francia fordítás születésének körülményeit is. Előbbit von Orges készítette Bécsben, az utóbbit az angol eredetiből Párizsban fordították franciára, Metternich herceg párizsi osztrák követet kérve fel arra, hogy biztosítson megfelelő színvonalú fordítót és kiadót. Worms ugyanis rendkívül lényegesnek ítélte a francia fordítás minőségét: „A könyvet a Franciaország iránti legbarátabb szellemben írtam & emlékezve

²⁴ WORMS: i. m. I. kiadás, VI, VII, XV—XVII, 26, 30, 33, 39. l.

²⁵ BEUST, Friedrich Ferdinand Graf von: *Aus drei Vierteljahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen 1809—1885* (Stuttgart, 1887) II. kötet, 554—555. l.; ill. *Memoirs of Friedrich Ferdinand Count von Beust, Written by Himself. With an Introduction containing personal reminiscences of Count Beust's career as Prime Minister of Austria and Austrian Ambassador in London.* By Baron Henry de Worms, M. P. (London, 1887) II. kötet, 317. l., ill. I. kötet, I—XCV. l.

²⁶ PRZIBRAM, Ludwig Ritter von: i. m. I. kötet, 262—263. l. — Przibram leleplezése csak a legjobban informált kortársakat nem lepte meg. Ernst von Plener például már naplójá-feljegyezte: „H. Worms Buch über Beust im Wr Pressbureau geschrieben von Schmid Zabierow, Przibram & Orges” HHSStA: Nachlass Plener, Karton 13, Jegyzetek 1865—73. 20. l. — Ld. még Worms, Henry de: *Introduction to Beust's Memoirs*, i. m. XVI, XXVII, XXXIII—XXXV. l.

²⁷ WORMS, Henry de: *Introduction . . .*, i. m. XXXIV—XXXV. l. A német és a francia kiadás adatai: *Die oesterreichisch—ungarische Monarchie und die Politik des Grafen Beust. Eine politische Studie der Personen und der Begebenheiten während der Jahre 1866 bis 1870. Von einem Engländer (Deutsche, autorisierte Ausgabe, Leipzig, 1870) XXII, 276 l.; ill. L'Empire austro-hongrois et la politique du Comte de Beust. Esquisse politique des hommes et des choses de 1866 à 1870. Par un Anglais (Paris-Bruxelles, 1870) 260 l.*

arra a számos beszélgetésre, melyeket Excellenciáddal arról a kölcsönös előnyről folytatam, amely egy Ausztria, Anglia és Franciaország közötti alapos „entente cordiale”-ból származna, ezt a politikai vonalat állandóan „en évidence” tartottam & ezért azt gondolom, hogy egy, az eredeti angol szövegből készült gondos, jó fordítás kitűnő hatást váltana ki.”²⁸

Wormsnak az új Ausztria külföldi népszerűsítése érdekében végzett munkája is szerepet játszhatott abban, hogy atyja — s révén a Worms család — 1871-ben osztrák birodalmi báróságot kapott, aminek angliai használatát Worms számára Viktória királynő 1874-ben engedélyezte. Sikeres, bár rövid kereskedelmi pályafutása után konzervatív politikus lett, hosszabb időn át parlamenti képviselő, több kormány, sőt a *Privy Council* tagja, az angol kereskedelmi kamara elnöke. 1895-ben Baron Pirbright néven *peer* lett.²⁹

Wormshoz hasonló munkát végzett Angliában Frederick L. Weinmann is. Londonban működött, és — úgy látszik — ő is a kiegyezéskor került közvetlen kapcsolatba a követséggel. A Pressleitung hosszú éveken át rendszeresen utalt ki számára névre szóló honoráriumot, amikor a követség sajtótevékenységét finanszírozta.³⁰ Legtöbbet akkor, amikor Weinmann — mindjárt 1867-ben — 100 oldalas pamfletet írt *Austria, a Constitutional State* címen, amely a dualizmus első, kifejezetten Angliának szánt apológiája.³¹ A szöveg és a germanizmusokkal teli fordítás egyaránt elárulja, hogy itt is a Külügyminisztérium propagandájáról van szó. Ugyancsak Weinmann fordította angolra az egy évvel később, ugyanannál a kiadónál (Dulau & Co.) megjelenő osztrák „vörös-könyvet” is, mely a Beust által kiadott, tendenciájában poroszellenes osztrák diplomáciai anyag első kötetének angol kiadása.³² A „vörös-könyv” és a Weinmann-pamflet számos angol publicista forrásává

²⁸ Worms — Beust; Vienna, 1870. március 5. Mellékelve: Hofmann — Richard Metternich; Wien, 1870. március 12. HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung, Karton 19, 140/III. Ld. még Krebs, Barbara: i. m. 177. l.

²⁹ PRZIBRAM, Ludwig von: i. m. I. kötet, 263. l. — Dictionary of National Biography: Supplement 1901—1911, i. m. 495—496. l.

³⁰ HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung, 1867: 103, 206/M. A., 307, 319, 532, 553, 756/pro 868.

³¹ WEINMANN, F. L.: *Austria, a Constitutional State: a Short Sketch of the Rise, Progress, and Development of Constitutional Life in the Austrian Dominions* (Dulau & Co., London, 1867) 100 l. — Vö. HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung, Karton 10, 1867, 717/PL (Az irat hiányzik, tartalmára csak a mutatókönyvből lehet következtetni: Index 1867—73).

³² 1868 és 1870 között négy osztrák „vörös-könyv” jelent meg diplomáciai iratokkal: „Correspondenzen des kaiserlich-königlichen (gemeinsamen) Ministeriums des Äussern” No. 1—4 (1866. november—1870. december). E kötetek, amellett, hogy Poroszországellenes politikai eszközök voltak, az angol *Blue Book*-ok mintájára az osztrák politika új korszakának szellemét: liberális, demokratikus felfogását voltak hivatva dokumentálni, már pusztán közzétételük tényével is. E célokat hangsúlyozta a „vörös-könyvek” első kötetének éppen angol nyelvre történő fordítása is, amely a bécsi német kiadással egyidejűleg jelent meg (*The Austrian Red-Book*. Diplomatic Correspondence of the Imperial-Royal Ministry for Foreign Affairs from November 1866 to 31st December 1867. No. 1. Translation. Dulau & Co., London, 1868; 238 l.) — Az angol sajtó világosan felismerte a propagandakiadvány célját: „... still more pregnant with suggestive matter is the recent gratuitous publication of the Red Book by Count Beust, which is throughout nothing more than an artful indictment of Prussia on the charge of machinations calculated to excite the jealousy of the Hungarians...” (*The Spectator*, 1868. december 26. 1526. l.) — Egyéb sajtóvisszhangjáról ld. *Opinions of the Press*: sajtóvélemények az *Austria, a Constitutional State*, ill. a *The Austrian Red-Book* c. kiadványokról, Weinmann kötetének mellékleteként az Országgyűlési Könyvtárban (327.256); továbbá Apponyi Rudolf—Beust (magánlevél); London, 1868. február 10. HHStA: Min. des Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 72, Varia. — A „Vörös-könyvnek” az angol gazdasági élet vezető személyiségeire tett kedvező hatásáról ld. Somerset Beaumont—Apponyi Rudolf; London, 1868. február 18. HHStA: Min. des Äussern, Polit. Archiv, VIII. England, Fasc. 72, Varia.

vált:³³ Weinmann tevékenysége kétségkívül nagy hasznára volt az osztrák kormányzatnak Londonban. Worms mellett egyébként Weinmann is kapcsolatba lépett a *Morning Post*-tal és a *Pall Mall Gazette*-tel, és ő fordította angolra Ernst von Plenernek, a követség attaséjának, a későbbi osztrák—magyar közös pénzügyminiszternek a gyári törvényhozásról írott munkáját is.³⁴ Weinmann érintkezésbe lépett Stratford de Redcliffe lorddal is, aki a Lordok Házának leginkább osztrákbarát tagjai közé tartozott,³⁵ és a 70-es évek végéig kapcsolatban maradt a külügyminisztériumi Sajtóosztállyal.³⁶

Worms és Weinmann mellett más ügynökök is igyekeztek a Departement III angliai célkitűzéseit megvalósítani. Wormsnak komoly szerepe volt ezek munkába állításánál. Ajánlásával látott dologhoz többek között E. Lambert 1869-ben. Bár neki is meg kellett küzdenie az angol lapok érdeklődésének hiányával, mégis eredményes munkát végzett. Sikerült rávennie a *Times*-ot, hogy olykor elfogadja kommentárjait; megújította a kapcsolatot a *Morning Herald*-dal és a *Standard*-dal; és végül azt is elérte, hogy a *Morning Star*, az *Evening Star*, a *Saturday Review* és az *Economist* olykor tudósítsanak Bécsből.³⁷

***

Az Osztrák—Magyar Monarchia megszületésétől fogva igen nagy gondot fordított arra, hogy Angliát megnyerje magának. A Monarchia fokozottan ügyelt az angol közvéleményre, és fontosnak tartotta annak befolyásolását. E munkában különösen nagy szerepet játszott a londoni osztrák követség és a bécsi külügyminisztérium sajtóosztálya. Sikerre Bécs annál is inkább számíthatott, mivel a magyar emigráció ekkorra már feladta angliai „vonalát”, komoly befolyásra nem igyekezett, és nem is volt képes szert tenni.

Az osztrák politika kétségkívül a Beust-korszakban érte el a legtöbb eredményt a brit sajtó — s így feltehetően a közvélemény — megnyerése terén. Ez részben éppen annak a felismerésnek volt az eredménye, hogy a külpolitikai közvélemény külföldön is befolyásolható, illetve, hogy e folyamatban a publicisztika igen lényeges szerepet játszik; részben pedig annak a szisztematikus szervező munkának lett a gyümölcse, melyet a hivatalba lépő Beust átszervezett külügyminisztériuma e téren kifejtett. A beusti sajtópolitika azonban nem elsősorban Angliában kívánt eredményeket elérni, és átütő sikerekre az angol sajtó érdektelensége és nehezen megvesztegethető jellege folytán nem is volt kilátás. Mégis: az osztrák—magyar kiegyezés kedvező angliai fogadtatásához, az újjászerveződő birodalomban rejlő kereskedelmi és pénzügyi lehetőségek iránti angol érdeklődés felkeltéséhez és a Monarchia nemzetközi politikai súlyának növeléséhez a brit publicisztika osztrák manipulálása nyiban hozzájárult.

FRANK TIBOR

³³ OSWALD, Eugene: *Austria in 1868* (Reprinted from „The English Leader”, London, 1868, 10. l. és *passim*); (BUDEUS, Aurelio:) *The Constitutional Development of Austria* (The North British Review, Vol. 51 (OS) ill. 12 (NS), 1869. október, 167. l.). (Az utóbbi cikk szerzőjét a Wellesley Index segítségével azonosítottam, vö. a 7. sz. jegyzettel.)

³⁴ KREBS, Barbara: i. m. 160. l.; Plener, Ernst Edler von: *The English Factory Legislation* (London, 1873) XXIV, 175 l.

³⁵ Stratford de Redcliffe—Apponyi Rudolf: London, 1870. augusztus 16. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára: Fond II/374/4. A levélhez mellékelve volt Weinmannnak a lordhoz írott levele is, amelyben a publicista valamely tervet tárt Stratford elé. Minthogy a mellékletet a címzett (Stratford) visszakérte Apponyitól, Weinmann elképzeléseit nem tudjuk rekonstruálni.

³⁶ Vö. HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung, Index 1874—78. 1874: 126, 319; 1875: 26; 1876: 237; 1877: 669.

³⁷ KREBS, Barbara: i. m. 162—163. l. Vö. HHStA: Min. des Äussern, Pressleitung, 1869, 563 (Index: 1867—73).

Kóhalmi Béla és a Huszadik Század. A Szabó Ervin baráti köréhez tartozó radikális szellemű fiatal értelmiségiek közül többen foglalkoztak könyvészzettel, így Braun Róbert, Dienes László és Kóhalmi Béla is. Hármuk közül Kóhalmi jelentkezett először ilyen irányú cikkeivel a polgári radikalizmus legrangosabb hazai fórumában, a *Huszadik Század* hasábjain. Tekintettel azonban arra, hogy Braun Róbert 1911-ben került csak Budapestre és egyre inkább a szociológia érdekelte, Dienes László pedig később jelentkezett írásaival, így leginkább Kóhalmi cikkei fejezték ki az I. világháború előtti *Huszadik Század* kiadáspolitikai, könyvtárszervezési törekvéseit.

Működésük indítékát Kóhalmi fogalmazta meg a legteljesebben Dienes Lászlóról szóló emlékezésében:

„A század első két évtizedében sok olyan író, tudós, könyvtáros került a munkásmozgalom szoros közelségébe, kik nem vettek részt a mozgalmi munkában, de akiket a pusztá rokonszenvnél jóval erősebb kötelék — a társadalmi felelősségtudat — kapcsol a dolgozók élethalálharcához.”¹

Az általa kiemelt „társadalmi felelősségtudat” alakítja cikkeinek hangvételét, stílusát. Így válnak ezek a szaktárgyi írások felháborodott vagy ironikus hangvételükkel leleplező erejű dokumentumokká, agitatív publicisztikai munkákká.

A *Huszadik Században* megjelent cikkeinek első csoportjába azokat sorolhatjuk, amelyekben a magyarországi kapitalista könyvvviszonyokkal foglalkozik. *Utazás a magyar irodalom és könyvkiadás körül* c. cikkének² megírására főképpen Szász Zoltánnak a folyóirat előző évfolyamában megjelent írása készítette³. Kóhalmi, tanulmánya bevezető részében, elismeri a Szász által hangsúlyozott tény: az író kiszolgáltatottságát a nagykapitalista könyvkiadóval szemben, de a hangsúlyt e probléma megközelítéskor a fogyasztóközönség vizsgálatára és a Szász-cikkben elmarasztalt részletüzet elemzésére helyezi.

Statisztikai adatai és Budapest tíz legnagyobb könyvúrusával folytatott beszélgetése alapján jut el a szomorú végkövetkeztetéshez: „néhány ezer körül jár a fővárosban azok száma, akiknél a könyv mindennapi szükséglet.”⁴ Ennek okait a lakosság alacsony élet-színvonalában és a könyv iránti érzéketlenségben látja. Az alacsony életvívón élő lakosság szabad idejében mellékkereset után néz vagy szerencsejátékot próbál. Tanulságos számadatot idéz: 1902-ben 112 millió koronát költöttek el a lóversenyen. A könyv iránti érzéketlenséggel az elmaradt ízlésű polgárságunkat vádolja. Őket az irodalomhoz kapcsolni, vagy ami a kapitalista könyvkiadók számára a legfontosabb, rendszeres fogyasztókká tenni, csak részletüzet formájában lehet, hiszen „egy szűkös középosztály a maga rendkívül mérsékelt betűszomjával és a kultúrbarbárság ideáljához közelálló életmódjával erre mindennél alkalmas, sőt talán csak ez az egyedül lehetséges módja a könyv eladásának”.⁵

Kóhalmi a kapitalista könyvkiadással kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a kiadókat nem irodalmi szempontok vezetik, hanem a profitszerzés. „Kultúrgyerekességnek” tartja a részletfizetés útján történő könyvvásárlást, amelynek a fejlettebb országokban, mint pl. Nagy-Britanniában nincs is akkora jelentősége.

Helyesen látja, hogy a részletüzet virágzása nemcsak a kapitalista könyvkiadóék expanzív törekvéseinek köszönhető, hanem a differenciálatlan, a könyvet rendszeresen nem fogyasztók széles táborának is, amely mindent elfogad, amit az ügynökök rátukmálnak. Kiemeli azonban a részletüzet hasznát is, hiszen „könyvet visz könyvtől szűz házakba is. Nem érdemes-e azon elgondolkozni, hogy néhány ezer házban ott vannak a Klasszi-

¹ Dienes László válogatott írásai (1889–1953). Bp. 1964. 63 l.

² HSZ 1909. II. 148–161.

³ Szász Zoltán: *A mai irodalom sorvadásának okairól*. HSZ 1908. II. 593–601.

⁴ HSZ 1909. II. 153.

⁵ Uo.

kus Regénytár ma még sok helyütt lebecsült és meg nem értett kötetei, és mellettük felnő egy sereg gyerek, akinek ez a temérdek kincs a keze ügyébe esik?”⁶

A cikken végigvonul az a gondolat, hogy az író kizsákmányoltságának és a könyvkiadó profitszerzésének egyik legfőbb oka a kultúrbarbárság egy fokán álló, szellemi táplálékhoz nem szokott, differenciálatlan ízlésű polgárság. Ezzel a felismerésével kapcsolódik talán leginkább a *Husadik Század* törekvéseihez, s így lesz Kőhalmi a lap világnézetéhez olyan közelálló, Ady szavaival élve a „magyar Ugar” egyik speciális szeletének feltérképezője és leleplezője.

Kőhalmi azonban nemcsak a bajok gyökereit világítja meg, hanem a megoldást is látja. Differenciált ízlésű olvasóközönség kialakítása lenne szükséges, mert ők alkotnák azt az igazi könyvvásárló réteget, amelyek „pontosan vagy a lehető legpontosabb kívánságai szerint kiválasztja a neki megfelelő könyveket. Ez anyagi és szabadidőbeli feltételeken kívül viszonylag magas műveltséget és az irodalmi élettel való állandó kontaktust kívánja meg.”⁷

Ezt a differenciált ízlésű olvasóközönséget azonban nem a kiadóhivatalok nevelnék, hanem a fiatal irodalmi társaságok, szabad iskolák, amelyek „a magyar és idegen könyvtermelés kritikájával, irodalmi szempontok elterjesztésével el tudnák érni azt, hogy épebb kívánságok és tisztább szükségletérzések ébrednének a közönségben.”⁸

Rávilágít arra is, hogy a könyvkiadók „irodalmi” szempontjait a konzervatív ízlésű kritikusok és irodalmi társaságok diktálják. Éppen ezért kell

„frontot szegezni a Kisfaludy-Társaságnak és a Petőfi-Társaságnak, amely a hagyományoknak csak a köntösét szokta felvenni matinés ülésein, de termeiből még nem szűrődött ki egyetlenegy termékeny vitának a hangja sem; szóval vagy kívül kellene legyöngíteni azt a tekintélyt, amely ma a kiadók szemében irányító, vagy komolyan kellene venni azt, amit erről egy erős fiatal író mondott : el kell foglalni az irodalmi pozíciókat és aztán dologhoz látni a régi házban”.⁹

A négy évvel később írott cikkének kemény leleplező hangja mutatja, hogy Kőhalminak azok az illúziói is megszűntek, amelyek a kiadók részletüzet tevékenységével kapcsolatban az előző írásában felbukkantak. A *kapitalista könyvirodalom* c. cikkének¹⁰ indulatos hangjához a tartalmi alapot és az indulati töltést a Révai—Franklin-per anyaga adta.

Az élesebb, keserűbb hangot indokolják a megváltozott történelmi körülmények: a kapitalista üzleti szellem előretörése, amely a könyvkiadást a nagyobb profit utáni hajszára sikeres színterévé tette, ahol az irodalmi szempontok teljességgel elvesztek, Tisza István befolyásának növekedése a politikai és irodalmi életben, a sajtó korrumpálódása, a magyar polgárság gerinctelensége, amelynek elvhű magatartásától pedig a *Husadik Század* és köre oly sokat várt.

A per anyagát áttanulmányozva Kőhalmit főként a Franklin mögött álló állami banktőke kíméletlensége képesíti el, eszközeit az amerikai trösztökéhez hasonlítja. Felháborítják a per során szembenálló felek bíróság előtt elmondott beszédei

„főképp a Révai Mór kíméletlen támadó szónoklata, de a König Gyula támadása is a magyar könyvkiadás rejtelseibe olyan eleven bepillantást engednek, hogy például a Révai Mór beszédét és a König Gyula gyorsíró feljegyzések alapján majd elkészítendő teljes beszédét az irodalomtanárjelöltek kötelees olvasmányai közé kellene felvenni. Hadd tudják meg, mi a magyar irodalom”.¹¹

⁶ HSZ 1909. II. 157.

⁷ HSZ 1909. II. 154.

⁸ HSZ 1909. II. 160.

⁹ HSZ 1909. II. 161.

¹⁰ HSZ 1913. I. 98—103.

¹¹ HSZ 1913. I. 99.

Kóhalmi a *Huszedik Század* olvasóközönsége elé tárja a meggyőző erejű példákat, amelyek mutatják a két profitéhes kiadó versengését:

„a könyvkiadói motívumok felett se rendezzünk szavazást, ha jó dolgok sülnek ki s az irodalom és a publikum nyer rajtuk, de az már botrányszámba kell, hogy menjen, hogy kiadók egymást gyilkoló manőverjei ilyen mértékben veszélyeztessék a közízlést hebe-hurgyán, a ráíjesztés céljára egy éjszakán összerótt gyűjteményes vállalatok közrebo-csátásával, úgy hogy a megvásárolt sajtóban elhelyezett cikkek minden gyűjteményben a szereplő névnek hozsannát zengjenek, akármilyen egyéniséget és szürkeséget képviseljen is az.”¹²

Állításainak igazolására részletesen ismerteti Révaiék *Klasszikus Regénytárának* és a Franklin *Külföldi Regényírók* sorozatának születését, a *Révai Lexikon* létrejöttét. Amikor leleplezi a Mikszáth jubileumi kiadás körüli mesterkedéseket, keserűen jegyzi meg: „Idejőjjenek az önképzőköri gimnazisták irodalom iránti tiszteletet tanulni!”¹³

A könyvkiadók munkájában az irodalmi szempontok háttérbe szorulásának még további példáit sorolja fel, így Révaiék szándéka szerint a magyar regény irodalomtörténeti fejlődését szemléltetni kívánó *Magyar Regényírók* sorozattervében szerepelt Werner Gyula *Rákóczi Rodostóban* c. műve, amely akkor még meg sem íródott. A kellő ívszám elérése érdekében Oppenheimernek, a *Világkönyvtár*-sorozatban megjelenő kötetében felvették az 1896-ban megjelent munkájának egy-egy fejezetét, ami így megcsonkítva zavaros képet adott szerzőjének munkásságáról. Az elavult fordításokat a könyvkiadók nem nézetik át, például a *Világkönyvtárban* kiadott Carlyle-munka Baráth-féle magyarra ültetését.

Kóhalmi Béla a kapitalista könyvkiadási politika még egy sajátosságára hívja fel a figyelmet: „ideje volna, hogy a külföldi szerzőkkel való viszony nyugat-európai formák között rendeztessék”,¹⁴ azaz az írók megkérdése nélkül ne fordítsák le műveiket.

A kiadók részletakciójáról szólva kritikusan fogalmaz, mint előző cikkében. Ott inkább az üzlet jellegének lehetséges pozitív oldalát emelte ki. Ebben az 1913-ban írott cikkében már a könyvkiadói mesterkedések, a profithajszja feltárt dokumentumainak fényében, egészében negatívnak látja a részletüzletet:

„Ma is azt állítjuk, hogy a magyar könyvkiadás szárnyait a részletüzlet bontotta ki, s az értelmiségi, az ipari és kereskedelmi középosztály korlátolt vásárlóképesége és spontán jelentkező érdeklődésének nagyon is mérsékelt volta mellett másként nagyarányú könyvelhelyezés nem is volt lehetséges, de mindez nem indokolhatta azt az irodalmiatlan stílusát a könyvkiadásnak, mely itt dühöngött és dühöng... A legnagyobb szerencsétlenség, amit ez a balkáni hadjárat megtermett az, hogy idejét múlta, időktől kikopott, főlöseges, túldíszes művekkel nem valódi szükségleteket elégítenek ki, és hogy ezekkel túltelítették és megcsömörítették a fogyasztóképes magyar közönséget; úgy hogy új nemzedéknek kell felnőnie, amely újra hajlandó lesz nagyobb terhet vállalni, ha könyvekről van szó.”¹⁵

Bár talán túlsötét képet festett, de látható, hogy nem magát a könyveladási formát veti el, hanem annak jelenlegi izlésromboló belső tartalmát, amivé ez a lényegében helyes kezdeményezés a könyvkiadók kezében silányult.

¹² HSZ 1913. I. 100.

¹³ HSZ 1913. I. 101.

¹⁴ HSZ 1913. I. 103.

¹⁵ HSZ. 1913. I. 98.

¹⁶ HSZ. 1911. I. 491–492.

Kóhalmi Bélának a *Huszádik Században* megjelent cikkei második csoportját azok teszik, amelyek most már nem általánosságban foglalkoznak könyvpolitikával, hanem konkrét kiadvány kapcsán lepezik le az úri Magyarország valamely kulturális programot is valló intézményét. A *könyvkiadó Nemzeti Kaszinó* c. cikkében¹⁶ írja szarkasztikus gúnnyal:

„Pont abban az időben, mikor a Széchenyi-serleg cécós kiűritésével szokták bekorozni a nagy magyar emléket, jelent meg egy 27 oldalas vaskos kötet a Nemzeti Kaszinó kiadásában A licitáló (aukciós) bridge szabályai . . . Miért táplálják Önök a közvéleményben azt a babonahitét, hogy a Nemzeti Kaszinó oly intézmény, melyért, ha egyébert nem, hát történelmi alapon lelkesedni kell. A különféle kézikönyvek oly szépen mondják, hogy Széchenyi a kaszinót politikai, gazdasági és társadalmi kérdések megvitatására s az összetartozás erősítése és saját eszméi terjesztésére alapította. Miért nem szokták Önök megmondani, hogy a Kaszinó ramslí és ferbli, a quinze, ecarte és a pocker és a totalizátor kultiválását tűzte ki életoelul, miután a Széchenyi által kijelölt nagy feladatokat változatlan jó egészségben alaposan mind elvégezte?”¹⁷

Az *Analfabétizmus és az Országos Közművelődési Tanács* c. cikkében¹⁸ az intézmény hatástalan munkájának okait elemzi. Ezeket az anyagi erőforrások hiányában, az iskola-rendszerben, a tanfolyamok szervezésének módjában látja. Utal arra, hogy az államilag támogatott analfabéta-tanfolyamok munkája igazán akkor volna hatékony, hogyha közvetlen feladatán túl a betű, az olvasás szeretetét is tudná ebbe a legfrissebb olvasórétegbe beoltani, ha megtanítaná őket gondolkodni. Éppen ebből a szempontból elemzi hosszabban az analfabéta-tanfolyamok hallgatói számára kiadott két kötet olvasmányt. Szemléletes példákkal igazolja, hogy a gyűjteményben szereplő olvasmányok a népet együgyűnek, kiskorúnak tartják. A kiadott kötetek mese- és frázisgyűjtemények, a militarizmus dicsőítését tartalmazzák. A cikk befejező részében félreérthetetlenül céloz a polgári radikálisok által kezdeményezett munkástanfolyamokra, azok hatékonyabbá tételét sürgetve:

„tömeges lélekgyilkolás az, amit az uralkodó rendszer folytat a nép ellen, de azok, akik a nép helyes felvilágosítását viselik szívükön, gondolkozzanak azon is, célszerű-e rábízni egészen a Tanácsra, hogy miről és hogyan világosítja fel a népet?”¹⁹

Kóhalmi *Huszádik Században* megjelent írásainak harmadik csoportját a szorosan vett könyvészeti szakcikkek alkotják. Írójuk tollát ezek megírásakor sem a szűk szaktudományi szemlélet irányította, a bennük foglalt új elképzelések lendületes megfogalmazása miatt a folyóirat minden korszerű iránt fogékony olvasótáborának érdeklődésére számot tarthattak.

Ismeretes, hogy Kóhalmi 1909-től a Fővárosi Könyvtár alkalmazásában állt. Az 1910-es éveknek a világháború kezdetéig terjedő időszakára esik Szabó Ervin és Bárczy István tervének végrehajtása, mely a Fővárosi Könyvtárat európai színvonalú kultúrintézménnyé fejlesztette. E terv végrehajtásának tevékeny részese volt Kóhalmi Béla is, aki egyre jobban elmerülve a könyvészeti munkában 1913-tól a *Könyvtári Szemle*, 1914-től pedig Pikler Blankával együtt, a *Magyar Könyvészetnek* szerkesztője.

A *Közkönyvtáraink szervezéséhez* c. cikkében²⁰ is a könyvtáraknak a művelődésben betöltött fontos szerepét emeli ki. Hangsúlyozza, hogy a közkönyvtárak feladata a differenciált ízlésű olvasóközönség nevelése. Tömören megfogalmazza, hogy milyen tartalmi különbség rejlik a régi népkönyvtár s az új „nyilvános könyvtár” elnevezés mögött:

¹⁷ HSZ 1911. I. 492.

¹⁸ HSZ 1911. II. 200—202.

¹⁹ HSZ 1911. II. 202.

²⁰ HSZ 1914. I. 264—266.

„A régi népkönyvtár, mint könyvtári fogalom olcsó, válogatatlan szórakozások zűrzavarát és badar tudásvágyát úgy ahogy kielégítő könyveket, olcsó könyvekre vadászó szépirodalmat és panoptikumbeli természettudományt jelent. Ezt kapta meg a nép a népkönyvtárakban, mert másnak, mint valami durva szórakozásvágnak és éretlen, rendezetlen ismeretszomjnak a jelenlétét fel se tételezték nála.”²¹

A nyilvános könyvtár meghatározásából kitűnik létrehozóinak demokratikus szelleme, hiszen, mint írja:

„a nyilvános könyvtár nem a népnek csinálódik, hanem a közönségnek. Abból indul ki, hogy a különböző osztályba tartozók között se az ízlésbeli, sem a befogadó képességbeli különbségek nem oly nagyok, hogy külön elbánásban kellene őket részesíteni, hogy alacsonyabban vagy magasabban értékelt szellemi táplálékra külön-külön szükség volna. Ahol egyszer a betűszomj fellépett, megvan a törekvés az ízlésbeli és értelméletbeli nívv egyenlősülése felé. Tehát némi engedménnyel, irodalmi ízléssel válogatni össze a szépirodalmat, körültekintéssel az aktualitásokat kísérő könyvtermelést, beszerezni minden jól megírott nagyobb áttekintésű tudományos munkát — monográfiát is — még akkor is, ha az a munka az illető tudomány alapvető műve volna, beszerezni minden olyan forrásművet, mely szorosabban kapcsolódik a szociális élethez, és beszerezni a társadalmi tagozódáshoz igazodóan a különböző foglalkozási ágak, alkalmazott tudományok irodalmát. Ezt a programot vállalja a nyilvános könyvtár . . .”²²

Kóhalminak ez a cikke voltaképpen a Madzsar József által készített és a Fővárosi Könyvtár fiókjai számára kötelező érvénnyel kiadott alapbibliográfiának a legszélesebb nyilvánossággal való megismertetése érdekében íródott. Elismerőleg nyilatkozik Madzsar munkájáról, mert a benne felsorolt 2823 könyv 76,4%-a a 900-as évek óta jelent meg, tehát a modern magyar irodalom is képviselve van, s ez szakítást jelent a régi népkönyvtári gyakorlattal. Örömmel üdvözli a bibliográfiát azért is, mert „érdekes és nagyjelentőségű kísérlet alapja van lerakva ebben a jegyzékben, . . . annak az új könyvtári iránynak, mely a könyvtárban és a könyvtárral bizonyos nevelőmunkát akar végezteni. . .”²³

Léczfalvi Sipos Kamillónak a nemzetiségi kérdéstről szóló bibliográfiáját elemezve²⁴ nemcsak a szaktudós érzékeny szemével felfedezett hiányosságokról szól, hanem előljáróban azt az igen elterjedt magatartást állítja pellengérré „amikor valaki nekiáll bibliográfiát csinálni úgy, mintha előtte soha senkise csinált volna.”²⁵ A továbbiakban érdekesen világítja meg a bibliográfus szerepét:

„a feladata éppen abban csúcsosodik ki, hogy tudomásul veszi, mi történt az ő munkája előtt valamely munkaterületen. A bibliográfia ennél fogva mindeneelőtt a kalauz szerepére vállalkozik, jól kell laknia a Bibliográfia terített asztalánál, hogy minket az Irodalom terített asztalához vendégül láthasson. Vagy hogy a milícia leszállított katonamértékét használjuk: legalább kell, hogy fogalma legyen bibliográfiáról.”²⁶

Természetesen nem hallgatja el szakmai kifogásait sem: az anyag bősége miatt a fő szempont a célszerű válogatás kell hogy legyen. Sipos az általános részben nem a kérdés elméleti irodalmát sorolta fel, tájékozatlan a szakirodalomban, hiszen hiányzanak olyan alapvető magyar munkák, mint amilyenek Jászi Oszkáré és Krisztics Sándoré, a betűrendes katalógus tárgymutató nélkül használhatatlan.

²¹ HSZ 1914. I. 265.

²² Uo.

²³ HSZ 1914. I. 266.

²⁴ *A nemzetiségi kérdés bibliográfiája*. HSZ 1916. II. 464—466.

²⁵ HSZ 1916. II. 465.

²⁶ Uo.

Az 1915-ben írott *Katasztrófa érte-e a nemzetközi tudományt?* c. cikke²⁷ politikai tisztánlátásáról, optimista hitéről és arról tanúskodik, hogy szaktudományának nemzetközi jelentőségéről is mélyen meg volt győződve. Azokban az években, amikor a különböző nemzetiségű tudósok nacionalista és sovinizta szólamaikkal aláásták a tudományok nemzetközi összefoglaló fejlesztésének szépen induló ügyét, Kóhalmi hitet tesz az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége működésének hasznossága mellett, hiszen ez a szervezet annak az eszmének a megtestesítője, mely szerint

„van nemzetközi öntudat és ennek a nemzetközi öntudatnak: a lélektani realitássá lett emberiségnek vannak közös, megmaradó és tovább ható élményei: a tudományos eredmények és fölfedezések, amelyek azonnali tulajdonaivá lesznek — úgy lehet hét nap távolán belül — az egész kultúremberiségnek. Ebben a perspektívában, a tudományok nemzetköziségének ügye szempontjából a világháború csak epizód lehet, mely csak olyan nagyon is szép terveket tolhatja félre hosszabb időre, amelyek egy meghittebb kulturális testvériség csendes atmoszféráját kívánják meg . . . A többi, a hús-vérrel teljesebb szükségletei a tudományok nemzetközi kapcsolatának, felújulnak a háború után és pedig mindjárt a háború után a legtürelemtelenebbül, szinte be se várva a békeponatok aláírását.”²⁸

Az Akadémiák Nemzetközi Szövetsége által eddig végzett munkák közül nem is annyira a több nemzet tudósai által kiadott közös kiadványokat érzi igazán jelentősnek (pl. az *Iszlám encyklopédiája*, a *Mahabharata* kritikai kiadása), hanem a tudományos segédeszközök egységesítésére való törekvését, így a könyvtárkatalogusok terén, vagy a természet-tudományok nemzetközi bibliográfiájának tervét. S ezeket ugyanolyan horderejű dolgoknak tartja, mint a világposta-egyezményt, vagy a párizsi nemzetközi mértékiroda felállítását.

A fentebb ismertetett cikkei alapján plasztikusan áll előttünk a pályakezdő könyvész, bibliográfus Kóhalmi Béla alakja. Széleskörű érdeklődés, kora ideológiai áramlatai közötti biztos tájékozódás, a nép, közelebről a munkásság szellemi felemelését vállaló társadalmi felelősségtudat, ezek vitték őt töretlen ívben a Tanácsköztársaság könyvtárügyének megszervezéséig.

HEVERDLE LÁSZLÓ

²⁷ HSZ 1915. I. 166—169.

²⁸ HSZ 1915. I. 168—169.